

GEOGRAFJA
OPISANIE KRAJÓW
POLSKICH

PRZEZ
JOACHIMA LELEWELA.

(Udzielona 1829 do atlasu panny Reginy Korzeniowskiej.)

POZNAN.
NAKŁADEM KSIĘGARNI JANA KONSTANTEGO ŻUPAŃSKIEGO.
1879.

ARCHITEKTURY
KRAJOWEJ
POWIE

Biblioteka Politechniki Krakowskiej

100000299456

Th. L.

GEOGRAFJA

OPISANIE KRAJÓW

POLSKICH

PRZEZ

JOACHIMA LELEWELA.

(Udzielona 1829 do atlasu panny Reginy Korzeniowskiej.)

A/295

POZNAŃ.

NAKŁADEM KSIĘGARNI JANA KONSTANTEGO ŻUPAŃSKIEGO.

1879.

ZWIĄZEK STUDENTÓW ARCHITEKTURY
PRZY AKADEMII SŁUCHOWEJ
W KRAKOWIE

II 7721

- A. opisy i mapy Polski.
- B. krajiny z jakich się składała.
- C. rzeki.
- D. zamożność i produkta.
- E. polityczny podział.
- F. rozległość, osiadłość, ludność.
- G. duchowieństwo.
- H. skarb.
- I. siła zbrojna, wojsko.
- K. distinkcje.

Akc. Nr.

4935/54

A.

OPISY I MAPPY POLSKI, polskie tudzież przewiady i podróże.

Wiadomo dobrze jak wiele podróżowali i obce ziemie ustawicznie zwiedzali Polacy, a ledwie z nich który opisanie jakie podjął. O swoim też własnym kraju niezbyt wiele pisząc, cudzoziemcom nie złych wiadomości, a najwięcej objaśnień co do stanu i podziału politycznego, dostarczyli. Obey tedy opisanie ziem polskich ustawicznie kreślili, bo w każdej geografji powszechniej o Polsce jest powtarzane, po wielkiej części z własnego też cudzoziemców widzenia.

Co do utworu krajobrazów, kart geograficznych, mapp, Polacy sami przyczynili się nie mało, a co w tej mierze wypracowali, wszystko prawie u obcych ogłoszone zostało, bo ledwie co z tego pod rylce na własnej ziemi poszło. Jak jinnych krajów, tak i Polski niezmierną moc krajobrazów ogłaszano. Secinami by trzeba liczyć geografów, wydawców, rytowników, aby się zbliżyć do onych zliczenia. Wymieniają się tedy te jedynie, które w postępie kreślenia kart geograficznych za pierwotne utwory uznane być mogą, albo kopje ulepszone, które następnym do mnogiego kopjowania służyły.

1110 Gallus, w kronice (Warsz. 1824).

1154 Edrisi afrikański arab, geograf sicilijski w Palermo
(przekład fran. Jauberta, Paris 1840).

- 1245 Benedikt braciszek franciszkan, towarzysz, Plan Karpiniego do złotój hordy: powieść jego ogłoszona przez D'Avezac, Paris 1839.
- 1413 1421 Guilibert de Lannoy w Polsce (Mons du Haynaut 1840; Poznań 1844).
- 1474 do 1477 Ambrozy Kontareni weneccjanin.
- 1476 Jan z Kolna, w służbie duńsko-norweskich, zwiedza brzegi Labradoru eskimosów.
- 1480 Jan Długosz, chorografia Polski w jego historii.
- 1500 Gaspar da Gama, z Poznania żyd, ochrzczony; powieść jego o Asji spisał Amerigo Vespucci.
- 1512 Anzelm franciszkan, zwiedza Palestynę, powieść jego ogłosił Jan ze Stobnicy z Krak.
- 1519 Maciej z Miechowa, jego Sarmatia.
- 1526 do 1528 Bernard Wapowski, jego mapy ogłosił w Krakowie Florjan Ungler.
- mapa właściwej Polski, bezjimienna, znana z kopji Jodego 1570, jinnéj 1576, Jodego téż 1593, długo dla późniejszych wzorem.
- 1558 Wacław Grodecki, mapa Polski w Kolonji u Oporina 1558, kopjowana 1570 przez Orteljusa i następnie od jinnych.
- 1563 Stanisław Por(ębski), mapa Oświęcimia i Zatora, długo od wielu kopjowana.
- Henrik Zellius, mapa Prus, kopjowana 1570 i następnie.
- 1567 Marcin Kwiatkowski Blachta, liflandzkiej ziem opisanie.
- 1568 Marcin Kromer, jego Polonia w Bazylei, następnie liczne wydania.
- 1569 Jędrzej Pogrąbajus, mapa Polski w Wenecji użyta 1595 przez Orteljusa.
- Kacper Henneberg z Erlichhausen, mapa Prus kopjowana przez Orteljusa 1584 i następnie przez wielu bardzo długo.

- 1574 Jan Krasiński, Polonia w Bononji.
1576 Taranowski, podróż do Astrachanu.
1578 Alexander Guagnin, descr. Sarmatiae. Crac.
1580 Stanisław Pacholowiecki, descriptio ducatus Polocensis, Romae.
1582 Maciej Strykowski, w swych pismach i kronice.
1582 do 1584 Mikołaj Krysztof Radziwiłł, peregrinacja do ziemi świętej; jój opis w mnogich wydaniach.
1585 mappa bezjimienna Szlaska i właściwej Polski przez Gerarda Merkatora ogłoszona, następnie kopjowana; u tegoż Merkatora bezjimienna mappa Litwy przyrządzona, pozgonnie 1595 ogłoszona.
1585 Stanisław Sarnicki, descriptio Poloniae, Cracoviae, z Janem Sienińskim mapę Podola 1588 przyrządził.
1589 Maciej Strubiec, mappa Litwy, Colon. agripp.
1595 Marcin Broniowski z Bezdzedzy, Tartariae descr. Col. agripp., przytym mappa: typus camporum chersonesus Tauricae.
1606 do 1636 Hondjusze w Amsterdamie powtarzają mapy Merkatora z krótkim opisem.
1606 Stanisław Kristanowicz, brevis descr. statuum regni Pol. Moguntiae.
— Tomasz Makowski, mappa Litwy i Rusi, znana 1614 od Gerarda Hessela, a później koło 1655 zdaje się, użyta przez Piotra Du Val.
1613 Franciszek Paweł Łęczycki, relacje powszechne z włoskiego Botera, Krak.
1613 mappa Litwy i Rusi Mikołaja Krisztofa Radziwiłła, ryta przez Gerarda Hessel, excudebat Guilhelmus Janssonius Amstelodami; potym od Honda, Blaeuva i jinnych kopjowana.
— Filipp Kluverjus.
1620 Krzysztof Palczewski.

- 1621 Jakób Gadebusch, encomium regni Pol. Dantisci.
1621 Adam Zaremba, topografia księstwa smoleńskiego.
1626 1627 1642 respublica Poloniae. Lugd. batav. ex offic. elzeviriana.
1632 Szymon Starowolski, status regni Pol. Coloniae; recogn. cum praefat. Hen. Conringi 1656, Wolfenbutel.
1634 Jędrzej Święcicki, topographica Mazoviae descr. Varsaviae.
1636 Abraham Gölnitz, compendium; Ulisses 1631.
1636 do 1666 Janssenowie i Blaeuvowie w Amsterdamie, opatrują ogłaszane mappy Polski opisami.
1640 do 1666 Mikołaj Sanson przyrządził cztery mappy Pol. rozmaitej wielkości, a 15 szczegółowych.
1641 1646 Samuel Davida Jemsel syn, karaita z Trok, podróż do Pal. Egiptu 1690, 1847.
1642 Poloniae, Litvaniae, Prussiae, Livoniae status, Amstelodami.
1645 Jerzy Freudenhammer: mappa palatinatus posnaniensis, ryta przez Gerarda Coeck, excusa per Johan. Blaeuv. Amstelodami; od jinnych kopjowana.
1647 Marcin Zeiller, Beschreibung des Königreichs Pohlen, Ulm.
1648 Wilhelm le Vasseur de Beauplan, mappa Ukrainy: delineatio generalis camporum, sculp. Guilhelmus Hondius, Gedani; a 1650, a potym 1660 w Rouen, wraz kopjowana przez Sanson Jaillota i amsterdamskich kartografów.
1648 do 1651 mappa Polski Beuplan, u Dankertza w Amsterdamie.
1653 Andrzej de Pilca, perspectiva politica regni Pol. Dantisci.
1653 do 1656 Michał Boim, Chin mappa, zielnik, medicina.

- 1656 Jan Theodor Sprenger, *Polonia nos antiqua*, Francofurti.
- 1659 Andrzej Cellarius, *regni Pol. descriptio*, Amstelodami.
- 1668 relation de l'état de Pol. et de leur republique, Cologne.
- 1669 Dahlberg, *mappa właściwej Polski do wypraw wojennych Karola Gustawa*, ryta przez L. Cordier.
- 1670 Paweł Potocki: *Moschovia*.
- 1671 Jan Formankiewicz, *geografji kompendium*.
- 1677 Christof Hartknoch, *de republica Pol., Lipsiae*; potym 1687, 1697, 1699.
- 1680 plany miast: Gdańska, Tnrunia, Elbląga, Rigi, Wilna, Lublina, Zamościa, Krakowa, u Frederika de Witt w Amsterdamie, przeszły do rąk Covens i Mortier.
- 1688 Hauteville, (Gaspar de Tende), *relation historique*, Paris.
- 1693 A. Pherothee de la Croix, w jego *geogr. universelle*.
- 1698 Bernhard Connor, *itinerarium polonicum*, London.
- 1702 de Chevremont, *état actuel de la Pol.* Cologne.
- 1703 Henrik Scherer, *geogr. polit.* w Monachium.
- 1703 Delisle, *mappa Pol.* — Jaillot swe ponawia.
- 1706 Jan baptista Homan w Norinberdze, *mappa*; auctor sculpsit.
- 1710 Jan Hübner, w zapytkach: *kurze geogr. Fragen i w geogr. powsz.*
- 1721 Gabrjel Rzączyński, *historia naturalis regni Pol. Sandomir*.
- 1729 Naumański, *geogr. novissima albo wielce pożyteczna*, Warszawa.
- 1732 Dela Motraye, *voyages*, Londres.
- 1739 Adolf Grot, *mappa Kurlandji*, w Petersb. potym kopjowana.

- 1740 Władysław Łubieński, świat we wszystkich częściach, Wrocław.
- 1743 Bystrzonowski, informacja matemat. Lublin.
- 1746 Saltszewicz, compendium geographicum, Cracoviae.
- 1747 Barnikiel, mappa Kurlandji Norimb. apud hominibus haeredib.
- 1748 Konstanty Prokop Szaniawski, geograph. civilis, Leopoli.
- 1749 Jan Nieprzecki, mappa Litwy, ogłoszona przez Tobiasza Mayer w Norimb.
- 1748 do 1760 Ludwik Antoni Nicolle de la Croix, geographie moderne z atlasem.
- 1750 Tobiasza Mayer mappa Pol. w Norimb. apud hominibus haered.
- 1750 mappa Roberta Vaugondy i jinnych.
- 1753 do 1756 Bened. Chmielowski: nowe Ateny, Lwów.
- 1753 do 1758 Jan Friderik Endersch, mappy Prus polskich, w Elblągu.
- 1757 Kazimierz Aloizy Hołówka compendium geogr. Kraków Warszawa.
- 1759 Paweł Fiszer, geogr. czyli czterech części świata opisanie.
- 1760 Antoni Friderik Büsching w geografji powsz. i magasinie.
- 1761 Wawrzyniec de Kolof Mitzler ponawia wydanie geograficzne.
- 1762 Guettard, sur la nature du terrain de la Pol.
- 1765 Wincenty Gołębiowski, przełożył na polski Starowolskiego opisanie król. Pol. Wilno.
- 1766 Karpiński, lexikon geogr. Wilno.
- 1767 Theodor Waga, opisanie Pol. w Supraślu; z tego Pozn. 1857.
- 1768 początki krajopisarstwa, Warsz.
- 1768 geographia królestwa Pol. z Büschinga, Warsz.

- 1768 do 1773 Karol Wyrwicz, geogr. czasów teraźn. Warsz.
- 1770 Folino, mappa Polski; rył sam w Warszawie.
- 1772 Rizzi Zannoni, mappy i atlas Polski; powodowany od Józefa Jabłonowskiego.
- 1772 Dominik Szybiński, atlasik dziecinny.
- 1772 Giecy, ziemi opisanie powszechnie, Kalisz.
- 1774 Remigi Ładowski, grammat. geograficzna, Warsz.
- 1774 Karwowski przełożył Dorvilla opisanie różnych krajów, Warsz.
- 1776 X. A. M. s. p. krótkie zebranie geogr. natural. Wilno.
- 1777 Krajewski, *Iusus doctrinarum ad discendam hist. geogr. Cracoviae*.
- 1778 William Coxe, *voyage en Dannem. Suede, Pol. et Russie* (Londre, Genève).
- 1778 1779 Jan Ptocki podróżuje: *voyages en Maroc; 1784 en Turquie et en Egypte; 1787 en Hollande; 1797 dans les stepes d'Astrakhane et du Caucase, 1805 do Chin.*
- 1782 Józef Mikosza, podróż do Moldawji i Turek; przekład na niemiecki, przez Sam. Gottl. Lindego 1793.
- 1781 do 1783 Johan Filip de Carosi: *reisen, mineralogischen inhalts*, Leipzig.
- 1782 Kajetan Nagurczewski, geogr. krótka na lekeje podzielona, Warsz.
- 1784 do 1792 Karol Perthes, pod kierunkiem astronomicznych Rostana obserwacji: mappy województw płockiego, lubel., krakow., sandomir., rawsk. i okolic Warszawy.
- 1788 Sotzman mappy.
- 1797 Theoder Stanisław Kurowski, mappa województwa krakowskiego, w Berlinie.

ZWIAZEK STUDENTÓW ARCHITEKTURY
PRZY AKADEMII GÓRNICZEJ
W KRAKOWIE

- 1808 Malte Brun tableau de la Pologne, gdzie o dawniej Polsce ponawiane wydania pod kierunkiem Leonarda Chodzki.
- 1816 Tomasz Święcki, opis starożytnej Polski. Warsz.
- 1842 Starożytności polskie, Poznań; w nich wiele geograficznego, gdzie i wiadomość o geografach.
- 1846 Mappografia (z katalogu Janockiego) przez Edwarda Rastawieckiego. Warszawa.
- 1852 Joachim Szye, geogr. dawniej Pol. Poznań.

B.

KRAJINY Z JAKICH SKŁADAŁA SIĘ
POLSKA.

Różnym czasem nie jednostajnej rozciągłości Polska z rozmaitych składała się krajin i części, z których jedne dorywczo w jej objętość wpadały; inne czas dłuższy z nią spojęne bywały; inne nareszcie zwały się w jedną Rzeczpospolitą. Zrazu w stronę zachodnią wychylały się jej krańce, później za pośrednictwem Litwy daleko się ku wschodowi sunęły.

Winuli.

Odra miała od zachodu Polskę odgraniczać, to jest część dolna rzeki tej, a co za nią *Winuli* posiadali to za niemiecką poczytywano ziemię, na której Winuli swój udział, cześć i niepodległość do upadłego broni. Były tam bardzo liczne ludy, z których Lutyce i Obotrycy brzegi morza bałtyckiego trzymali.

Lutyce czyli *Weletabi* ze czterech złożeni narodów od ujścia Odry do Rugji siedzący, wczesno wchodzili w przymierza z Frankami (od 789) i Niemcami czyli Sasami; przez czas niedługi Polskie zwierzchnictwo uznawali. Rozciągnął nad nimi władzę 1121 Bolesław

krzywousty, a za Bolesława kędzierzawego Sasi i jinni Niemcy przez wyprawy krzyżowe przełamali Lutyków. Lutyce ci najdłużej i najzacieciej swojego bronili bałwochwalstwa. Jich ziemie 1163 po części zajęli margrabowie brandebursey, a po większej części książęta Pomorsey, gdzie się z czasem udziały książąt na Wolgacie potworzyły.

Obotryci był to jeden z tych ludów, które w dzisiejszym meklenburskim siedziały. Nigdy jich polski oręż nie ujarzmił. Królowie Obotrytów stawali się potężnemi, a choć ludność obotrycka wyginęła, oni ustalili w tej stronie panowanie swoje, bo książęta meklenbursey od nich pochodzą.

Luzyków i Milzjenów 1007; a *Lubusz* 1012, zdobył Bolesław wielki i zostały przy Polsce aż do czasów, w których się Pomorze i Szląsk od niej odrywały: wtedy zastawami i wdzierstwem zagrabione były w niemieckie posiadłości.

Czechy, Morawy.

Bohemją osiedli i zaludnili Dulebi, Chrobaci, Czesi od Bugu, Sanu, Wisły i z Karpat przybyli. Przynieśli z sobą i odnowili u siebie podania o Kraku i potomstwie jego. Rozrywani lechickimi fakejami, z których Werszowiczów do Polski ustąpiła. Mógł tedy Bolesław wielki 1003, 1004 o *Czechy* osiągnąć. Był to dorywczy zachwyt, za który 1030 srodze się Czesi nad Polonią pastwili. Następnie w rozmaitych stosunkach Czechy ciążyły niekiedy nad Polską i Wacław Czeski w niej panował 1300—1305.

Morawy jakiś czas 820—907 ogromnie w Sławiańszczyźnie zajaśniały; stały się obrządku sławiańskiego pierwszym zarodkiem i rozwojem. Następnie Piastowie polscy posiedli ją czas jakiś 999—1034; a losy jej poszły kolejami Czech.

Pomorze.

Pomorzem nazywano całą krajinę, od ujścia Odry do ujścia Wisły. Miała ta krajina dość handlowne miasta, rozmaite ludy i ich naczelników. Ludy liczyły się do lechickich narodów. Między naczelnikami Pomorzan był Ismar czyli Wizimirz, który wojował z Duńczykami, z liczby tych naczelników może był też Bolesław 955—974. Duńskich łotrów wikingów co się w Jomsburgu 980—990 zasiedlili wyparli Pomorzanie. Duńczycy za Kanuta wpadli do tych pobrzeżów, wdzierali się do nich i Polanie, z którymi umowy braterskie zachodziły. Prędzej Polsce ulegać poczęła część Pomorza bliższa Wisły z miastem Gdańskiem, później nadodrzańska słupską zwana z miastami Szczecinem, Kołobrzegą, Kaminem, Białogrodem. Zawadzały tam lechitom polskim, żywioł gminny i jego bałwochwalstwo. Bolesław krzywousty dolożył usilności że ją zagarnął i ochrzcił 1124. Odtąd podlegała Polsce. Ale Kazimirz sprawiedliwy wydzielił w okolicy Szczecina część, którą osobnym książętom Bogusławowi i Kazimirzowi powierzył. Ci 1180 od cesarza niemieckiego za książąt rzeszy niemieckiej uznani, dwom panom podlegali. A gdy rozciągali panowanie swoje w krainach lutyckich, za Odrą aż od Rugji, poczęli daleko więcej Niemcom być przychylni.

Wreszcie na Pomorzu kaszubskim czyli gdańskim tenże Kazimirz sprawiedliwy ustanowił wielkorządcę czyli namiestnika. W powszechnym rozerwaniu Lechji, namiestnik taki osobnym się książęciem uczynił 1220. Tym sposobem cała Pomeranja od Wisły do Rugji na dwa albo trzy księstwa podzieloną została. Młacy książęta gdańskiej wrócili 1295 całą od siebie posiadaną krajinę Polsce. Ale szczecińscy z jednej strony 1298, 1311 wdarli się w część słupską, Krzyżacy

z drugiej 1311 w gdańską i rozerwali między siebie. Nieodzyskał tego Kazimirz wielki, szczecińskiemu pobrażał; poczym szczecińscy całkiem w Niemców przeszli, swe posiadłości już 1528 margrabiom brandenburgskim przekazali. — Pomorze gdańskie czyli kaszubskie wróciło do Polski i odzyskane zostało 1454—1466; składało część rzeczypospolitęj do końca do 1772, 1793.

Polanie, Polska.

Polanów naród znany jest we dwóch miejscach. Jeden nad Dnieprem z miastem Kijowem i ten z jinnyimi wziął jemie Rusinów; drugi nad Wartą z miastem Poznaniem i Gnieznem, a ten liczył się do Lechitów.

Lechici. Do Lechitów lubo cztery główne liczyły się narody: Pomorzanów, Polanów, Mazowszanów i Łęczyczanów, wątpić atoli nie można, że równie Sieradzianie, Kujawianie nimi téż byli. Nie różnili się od nich mieszkańcy Szląska ani Chrobotowie, części mianowicie zachodniej, ale tego jimiienia dopóty nieprzybrali, dopóki nie weszli w jeden państwa polskiego związek. Lechitów zaś miano było pewnej dostojniejszej klasy która przed jinnyimi réj wodziła: była w Czechach, w Chrabacji. Ona w potomkach z Lechitów rozrodzonych utworzyła stan szlachecki.

Politika królów Polskich umiała bądź orężem, bądź układami, związać pod jedno berło rozliczne Lechitów, Chrobotów i jinnych Sławian ludy. Różne zdarzenia niechęciły te ludy między sobą, albo krępowały między nimi braterskiej jedności węzły. Z tąd różne wynikały zajścia. Zawsze jednak naród polski ze swymi królami na czele téj ludów jedności stał. Przy rozdziale królestwa między synów Krzywoustego, *Polska* właściwa osobne księstwo stanowić poczęła. Wtedy, dotąd pod pojedyńczym berłem *Piastów*, zostające province Polski, rozsypały się. Razem uważane nosiły jemie *Lechji*,

do których się i *księstwo polskie* liczyło. Ale w środku Polski, w Gnieźnie pozostał arcybiskup wszystkich Lechji biskupów, w Gnieźnie były złożone królewskie korony i miejsce koronacji, Polska nareszcie w osobie Przemysława, poczęła w jedno spajać rozerwane province, i powoływać niejako ludy lechickie do odnowienia braterskiej spojni: tym sposobem jemie Polski państwu przywrócone było i ludy rozmaite jemie Polaków przybrały. Odtąd Polskę właściwą nazwano *Wielką Polską*, a province krakowską i sandomirską, *Małą Polską*.

Dom Piastów.

W panującej familji Piasta, był zwyczaj dzielenia państwa między synów królewskich. Dla tego Mieczysław I. podzielił kraj między pięciu synów. Nie zniósł tego pierworodny Bolesław i wygnał braci chcąc nierozdzielność państwa zaprowadzić. Ale zaraz między synami jego Mieczysławem i Ottonem miała być o to niezgoda. Bolesław II. nie dopuścił działu, ale z kraju ustąpić musiał. Bolesław III. ostatecznie królestwo podzielił, bo odtąd familja Piasta rozrodziła się na liczne potomstwo. W całej tedy zupełności rozwinęło się dziedziczenie po mieczu czyli męskie, i podziały.

Z tym wszystkim, niezgody i niechęci braterskie, poczęły sprawować w dziedziczeniu odmet. Wygnanie od braci i narodu Władysława II. z monarchji, stało się zgorszeniem, że arystokracja krakowska przyswojiła sobie prawo rugowania monarchów a wzywania jinnych. Aristokracja przeniosła tedy tron do najmłodszego z synów Bolesława III., do Kazimirza II. sprawiedliwego, i w jego potomstwie dziedzictwo ustaliła. Skłonności i życzenia narodu, na toż samo przyzwoliły, i tak, najmłodsza linija Krzywoustego, Mazowiecko-

kujawska stale po mieczu następowała: przerywały ją tylko słuszne pretensje książąt starszych linii szląskiej i wielkopolskiej, przy każdej sposobności o monarchją upominające się. Przy takiej atoli zmianie, monarchja do prowincij krakowskiej i sandomirskiej zredukowana, już więcej podziałom nieulegała: kiedy książęta szlascy, wielkopolscy, kujawscy, mazowieccy, pomorscy nie przedstawiali się dziedzicznie dzielić i znowu po mieczu spadki obejmować i łączyć.

Zdawało się książętom, że są zupełnymi swych księstw właścicielami, dla tego poczęli używać prawa testamentowego i ostatnią wolą swoją bieg dziedzictwa przerywać. Leszek, Mazowsze testamentem przekazywał to Mieczysławowi staremu, to Kazimirzowi sprawiedliwemu. I podobnie było aż do zmyślonych przez Grifinę testamentów Leszka czarnego. Odtąd bywało dwóch królów polskich, jeden w Pradze czeskiej, drugi w Krakowie, a książęta Piastowie wedle namiętności swoich, dzielili się między jednego lub drugiego, uznając jich za swych suzerenów, a siebie za jich wassalów. Za Łokietka i Kazimirza wielkiego, rozerwanie z tego wynikało zupełnie zdecydowane zostało.

Od owych czasów nastąpiła myśl, umarzania dziedzictwa, a wcielania do korony księstw po bezpotomnych książętach. Umarł Henrik VI. a wrocławski 1335 nie mając syna i brat jego lignicki książę, wrocławskiego księstwa nie mógł pozyskać, bo je korona czeska objęła. Podobnie inne księstwa szląskie zajęte były na koronę czeską skoro potomka płci męskiej brakowało. Ale termin niedostatku męskiego dziedzica, żadnym, ani prawem, ani zwyczajem nie był oznaczony. Po Rupercie, księciu lignickim, 1390 księstwo jego stryjeczny brat odziedziczył i korona czeska nie zbronila tego odziedziczenia. Podobnie było z księstwami mazowiec-

kiemi: ale po zgonie bezpotomnych Ziemowita i Władysława książąt plockich, korona polska niedopuszczała stryjecznych od pradziada mazowieckich książąt do odziedziczenia księstwa plockiego.

Stały się tedy udziały książąt Piastów feudalnie prawem miecza ograniczone. Z tym wszystkim Kazimierz wielki zerwał dziedziczenie monarchji po mieczu i wprowadził w kądziel. Odmianę tę i do księstwa jaworskiego i świdnickiego 1345, 1368 zastosował, które Karol luxemburski przez żonę odziedziczył. Ztąd też zjawily się różne pretensje tak na Szląsku, jak i w Mazowszu, a ostatecznie i Odrowąża, dziedziczenia księstw po kądzieli. Książęta, lubo się wassalami korony uznali, wszelako mniemali, że są panami księstw swoich, że nimi disponować od upodobania mgą, z tąd nietylko zięciom prawo dziedziczenia przyznawali, ale z różnymi domami zawierali pakta, które zapewniały tym domom odzierżenie księstw, w razie wygaśnięcia w nich panującego domu Piastów. Jinni odstępowali i sprzedawali księstwa swoje na suksessorów, ani na swoje wassalstwo nie zważając, tym sposobem Polska nabyła księstwa siewierskie, oświęcimskie i zatorskie.

Wreszcie szczególne rozpatrywanie, zastawów, sprzedaży, zapisów, testamentów, paktów familijnych, umów z postronnemi państwami, jakich mnóstwo było w linji kujawskiej, szląskiej, a nawet nie mało w mazowieckiej i wielkopolskiej, może dać wyobrażenie, jaka zmiana i mieszanina była zasad, które ożywiały dom Piastów i na wszystkie strony szkodę państwu i narodowi zrządziły.

Szląsk.

W stronie górnej rzeki Odry, rozliczne siedziały ludy: *Łużice* Luzacy, *Diedesi*, *Boboranie*, *Ślężanie*

Opolini i jinni. Wdzierali się do téj krajiny Morawcy, potem Czesi i Polanie czyli Polacy. Już Mieczysław część znaczną posiadał, kiedy Bolesław II czeski 992 większą resztę z miastem Wrocławiem opanował. Bolesław wielki, król polski wydał to Czechom, nawet same Czechy w swoje państwo włączyć zamyślał. Od tego czasu obszerne ziemie po obu stronach Odry rozciągnęły, poczęły składać jedną prowincję, która się ściśle w braterstwie i jedności z Polską trzymała, a za Władysława Hermana jedno wielkorządstwo składała. Kiedy Władysław Herman dzielił państwo swoje między synów, dostała się Bolesławowi krzywoustemu. Odtąd cała ta prowincja od Szlązanów *Szląskiem* nazywać się poczęła. Bolesław krzywousty wydzielając dla synów księstwa, zachował ją z jinnemi obszernemi ziemiami przy koronie, i zapewnił z jinnemi ziemiami i prowincjami najstarszemu synowi Władysławowi. Po wypędzeniu Władysława z kraju, Bolesław kędzierzawy synom jego wydzielił posiadłości na Szląsku i w Łuzacji; a to stało się roku 1164 zadatkem do odpadnienia téj obszernej prowincji. Trzej książęta od dziedziczenia korony polskiej oddaleni, nie zaniedbali żadnej pory do uzupełnienia posiadłości swoich, a jich stryjowie Bolesław kędzierzawy i Kazimirz sprawiedliwy odstępowali jim zamki i powiaty, które uzupełniały jich księstwa. Podzielili się Szląskiem, tak już górny dostał się Mieczysławowi, dolny Konradowi, a średni z miastem Wrocławiem Bolesławowi wysokiemu. Gdy Konrad 1172 umarł bezpotomny, Bolesław wysoki sąsiedni sobie udział jego Szląska dolnego z Łuzacją zagarnął i posiadał, tak, iż do niego Mieczysław trafić nie mógł. Od tych dwóch książąt Bolesława i Mieczysława rozdzielili się książęta dolnego i górnego Szląska, namnożyli księstw osobnych.

W książęstwach Szląskich zachował się najdłużej ród Piasta. Trwał na Szląsku po oddzieleniu się od Polski przeszło lat 500 i dopiero w drugiej połowie XVII wieku, 1675 wygasł.

Mimo zrzeczenia się swych praw starszeństwa, nieomieszkali jednak niektórzy z nich podnosić je i wrażać się w sprawy monarchji mianowicie gdy mieli naród czyli arystokracją po sobie. Henrik brodaty lignicki, dobijał się o opiekę nad Bolesławem wstydliwym 1228—1238, rozgościł się też i w Wielkiejpolszcze. Bolesław łysy lignicki 1241 i Władysław opolski 1273 wzywani byli podczas długiego panowania tegoż wstydliwego. Henrik probus wrocławski utrzymał się na monarchji przekazując ją przy zgonie 1290 Przemysławowi. Henrik III głogowski dobijał się o koronę przeciw Łokietkowi powtórnie przywróconemu, a faksją wielkopolanów wyniesiony na księstwo wielkopolskie 1306 był panem tej prowincji do zgonu do 1309.

Lecz ustał wpływ książąt szląskich do Polski, gdy niepomni na matkę ojczyznę, bratniemu królowi niechętni, uchylili się z pod jich władzy, na stronę królów czeskich poszli. Odtąd coraz bardziej obyczajami i uczuciami rozróżnieni od Polski, ziemię sławiańską obracali w posadę niemiecką. Pierwszy z tych książąt co dał przykład przენiewierstwa był Kazimierz cieszyński, czyniąc potajemnie donacją księstwa opolskiego królowi czeskiemu 1289. Później Henrik VI wrocławski, księstwo swe przekazał 1322 czeskiemu. Brat jego Bolesław III lignicki uznał się też 1323 hołdownikiem Jana króla czeskiego. Za nimi poszli jinni drobniejsi: opolski z bytomskim, oświęcimski, cieszyński, kozleński; wnet potem, oleśnicki, głogowski, w blizkich latach 1322 do 1327. Jeden tylko Bernard książę na Swidnicy i Jaworze, i syn jego Bolesław, czeskie nalegania nieustraszenie odpierał.

Nieomieszkali królowie czescy wyjednać na Kazimirzu wielkim zrzecenia się Szląska co młody król w początkach zaraz panowania ugodą wyszohradzką 1335 uskutečnił; a później w Pradze 1356 odstąpił lennictwa księstwa świdnickiego i jaworskiego, które 1368 po śmierci Bolkona II. małżonek córki jego Karol IV. cesarz na rzecz czeską zajął. Następnie z Czechami Szląsk przeszedł w Austryjacką posiadłość, aż Friderik wielki pruski król 1740 zapragnął podzielić się nią.

Mazowsze.

Mazowszanie czyli *Mazury* byli jednym z lechickich narodów. Posady jich w północ rozciągały się do rzeki Ossy i do środka dzisiejszej Warmji. Czyli *Kujawianów* od początku do Mazowsza liczyć można? godzi się wątpić. Królowie polscy wprzód musieli Kujawy opanować nim zdobyli Mazowsze. Ziemowit stracił Popiela z tronu w Kruszwicy kujawskim mieście. Kiedy więc dynastia Piastów panować poczynala Kujawy składały część królestwa polskiego. Mazowsze wcześniej też od królów polskich zdobyte było, gdyż Bolesław wielki już go znalazł być częścią Polski. Długo Mazury byli Polakom niechętni, ztąd w czasie gminnego boju Masławowi nietrudno było swe panowanie w Mazowszu założyć. Władysław Herman lubił Mazowsze i Kujawy i rad tam przebywał. W wojnie domowej milowany od niego Zbigniew znalazł tam stronników i w swym wydziale utrzymał je. Kruszwica sprzyjająca mu zburzoną została. Lecz i Bolesław krzywousty chętnie bawił w Mazowszu, z tąd bowiem łatwiej czuwał nad całością granic od strony Pomorzan.

W podziałach między synów Krzywoustego, Mazowsze z Kujawami stały się wydziałem jednego z nich to jest Bolesława kędzierzawego. Leszek biały dzieląc się z bratem Konradem 1207 krajami Lechji, jeszcze mu więcęj wydzielił, albowiem oprócz Mazowsza i Ku-

jaw, przydał *Łęczyckie* i *Sieradzkie* ziemie, które wraz z Kujawami i częścią Mazowsza, z ziemiami Dobrzyńską i Michałowską, od 1241, składały jedną książąt Mazowieckich, to jest *Kujawskich* dzielnicę; a Mazowsze samo w sobie, stanowiło drugą dzielnicę czyli księstwo *Mazowieckie*, które dłużej od korony oddzielone było.

Z Kujawskich podrobieni książęta postępując na monarchją 1279, 1296 i tron królewski sprawili że ziemie dzielnicę kujawską składające wcześniej do korony wróciły. Nikt bowiem przeczyć niemógł, że Kazimirz wielki Dobrzyń i Inowrocław 1337, 1339 odziedziczał, a Władysław biały od korony usunięty, i ze swego gniewkowskiego księstwa zszedł 1353—1364. Michałowska tylko ziemia 1303—1317 podchwyconą była przez Krzyżaki; a Dobrzyńska po dwakroć przez nich 1329—1343, 1395—1408 zatrzymaną była.

Mazowieccy niechętni Łokietkowi sprzymierzyli się 1326 z Krzyżakami; a Wacław plocki zniewolony był 1329 uznać się wassałem czeskim. Kazimirz wielki skłonił 1355 Ziemowita księcia całego Mazowsza do uznania się polskim, gdy 1353 Karol czeski rzekł się swych pretensij. Gorzko jednak znosili mazowieccy że ich odpychano od otrzymania monarchji 1354, 1384. Weszli jednak w umowy z Jagiełłem 1391, 1395. Nie małe jim było działów mazowieckich, Bełzkiego i Rawskiego 1463 do korony wcielenie. Jeszcze potym 1477 1495 nastroczali się do tronu; a zajęcie i wcielenie osierociałego 1495 Plocka żywiło zażalenia. Wygasł na reszcie dom książąt mazowieckich 1526. Zamyślano oddać się Ostrorogowi czyli małżonce jego siostrze zmarłych książąt: ale Zygmunt król tego niedopuścił i Mazowsze do korony wcielił 1526, i reprezentancja mazowiecka 1529 do rady i sejmu weszła.

Księstwo Mazowieckie w swoim pośrednim między Litwą a Polskim narodem położeniu, jak nieraz stawało

się drogą napaściom Litwy na Polskę łatwość otwierającą, tak z drugiej strony stawało się pośredniczącym do zbliżenia i zjednania obu narodów litewskiego z polskim. Wiazało się przymierzami i pokrewieństwem z Litwą, a niemogło się wyrzec wspólnego z Polakami rodu i politycznego węzła. W Mazowszu więcćj niż w jakiegokolwiek prowincyi polskiej, utrzymywała się ludu swoboda, mniej było możnych panów, a tłum drobnej szlachty przy swój ziemi i przywilejach utrzymywał się. Ta szlachta mazowiecka, rozbiegała się po Rusi, Polsce i Litwie napelniając polskim narodem ziemie rzeczypospolitęj. Kiedy po zaszłej unji Litwy z Polską, jeszcze się zjawiały zajścia o miejsce wspólnych obu narodów obrad, jeszcze Mazowsze stało się do jedności pośredniczącym. Elekcje królów, miejsce wspólnego sejmowania, na ostatek i stolica królestwa, obrały swe siedlisko w Mazowszu. Tym sposobem Polska z nad Warty przeniosła się niejako nad Wisłę. Mazowsze stało się sercem rzeczypospolitęj, a usposobienie i charakter téj prowincyi wpływał nieodzownie nader mocno na losy całej Polski, co rozważać jest historików obowiązkiem.

Prusacy, Prusy.

Narody: *Pruski, Sudawów* czyli *Jadźwingów, Zmudzki, Litewski, Kuroński* i *Łotewski* składały jeden szczepek ludów, obie strony ujścia Pregla, Niemna, Windawy i Dźwiny osiadających. Prusacy główne siedlisko mieli w Sambji i w jój okolicy. Lud cichy do swego zakątka przywiązany; ale napadany od drugich, napaści odpięrał, nimi do wzajemnych napaści wyzywany. Oplacał się niekiedy Polsce, ujarzmionym niebył. Z postępem czasu, gdy się krzyżowe wyprawy rozogniały, wypadał z kryjówek swoich to jest z Sambji i Mazowsze niesłychanie naciskał, na jego ziemiach szukał posad i lupy.

Uciśnione Mazowsze widziało się być uszczuplonem, bo skraj jego północny posiedli Sudawi Palbo rusacy pod jímieniem Warmów, Galindów, Pomezanów. Krwawe Mazurów z Prusakami utarczki, dostarczyły rozlicznych kronikom pruskim, podaniem przechowanych gminnych powieści.

Konrad mazowiecki chcąc jich napaściom jakąkolwiek tamę położyć, chciał ustanowić rycerski zakon *kawalerów dobrzyńskich*. Ale ich wycięli Prusacy. W tychże czasach upadała sprawa chrześcijan w Palestynie, zakon niemiecki braci szpitalnych najświętszej Marii Panny syońskiej, czyli *krzyżaków* przeniósł się do Europy: tych więc 1222, do posługi wezwał Konrad i bogatym uposażeniem i obszernym ziemi chełmińskiej nadaniem opatrzył, aby Prusaków zwojowali. Z pomocą polską powiodło się Niemcom, że w krótkce prawie całkiem pruskie ziemie opanowali. Tylko utrzymać je było jím długi czas trudno. Świętopełk pomorski z jednej strony a z jinnéj Mendog litewski podawali jím rękę i do powstania podniecali; Sudawi też mocniej swój niepodległości bronili. Wszakże, niestrudzony zakon niemiecki przelamał te trudności, wytępił prawie plemie Prusaków, a zupełnego nad krajina pruską dopiawszy panowania, pochwycił 1311 Pomorze gdańskie, a godził z jednej strony na Kujawy, z drugiej na Zmudź do czego mu działanie kawalerów mieczowych w Inflantach dopomagało.

Z czasem gdy się bałwochwalstwo pochrzcilo zakon tracił swę moc i środki działania, od Polski 1410 upokorzony został. Następnie 1454—1466 odzyskała Polska Pomorze gdańskie, czyli Prusy gdańskie, *Prusami królewskimi* zwane; krzyżacy z reszty obowiązani byli hołd. Naostatek Prusy jich 1525 sekularizowane w *księstwo pruskie* czyli *królewickie* zamienione, jako lenność książę mógł w senacie rzeczypospolitej zasiadać. Prusy

książęce stały się tedy częścią Polski: ale szlachta pruska niedopuszczała polskiej do reprezentancji w sejmie swoim; Prus nie wcielono do rzeczyposp. Po zgonie Alberta II 1618 odziedziczył księstwo pruskie dom elektorski brandeburski, od hołdu należnego Polsce 1657 uwolnił się i w królestwo 1700 zamienił. Tytułu królestwa długo nieprzyznawała rzeczpospolita aż dopiero 1764.

Jadźwingowie.

Jadźwingi może z Sarmatów Jazygi tu zasiedli, wspólną sprawę z Prusakami, Sudawami i Litwą czynili, stając się uciążliwsi niż przed wieki Mazowsza i Polski sąsiadami. Z upadkiem Prusaków i Sudawów i oni utrzymać się nie mogli. Ostatecznie 1264 wyginęli albo się rozpiechli i znikli. Puste ziemie jich osiadali Mazury i Ruś. Jestto jedyna krajina przez Polskę rzeczywiście podbita, w której powstało województwo Podlaskie.

Chrobacja wielka.

Chrobatowie i Chrobacja rozlegali się po obu stronach Karpat od Dunaju do Pilicy, od ujścia Morawy za Bug i do Zbrucza. A dzielili się na *Białych* czyli Wielkich i na *Czerwonych*. W Białej czyli zachodniej części, pod Karpatami do Dunaju prowincja Wag czyli *Ruhja*, Rugja, Rusja; a nad Karpatami do Pilicy Chrobacja i w niej *Wiślanie* z miastami Wiślicą i Krakowem, który pamiętny jest podaniem o Krakach.

Krajina ta nie zawsze mogła swoją niepodległość utrzymać. Zasięgał w nią panowaniem swoim Świętopełk król Morawji, kiedy 884 w Wiślicy władał Wyszewit. Wtedy krzewił się po Chrobacji obrządek słowiański. Przy upadku Moraw 900 dotknęli ją może Węgrzy; a potem Ottonomie 940, 980 sascy zwierzchnictwo uzyskali, kiedy król góralski (z Chrobacji) słał

955 posły do Hiszpanji do kalify Korduby, który na dworze swym (od 800) miał gwardją z zaciężnych Słowian.

Bolesław II czeski także też 992 opanował był Chrobacją, aż po jego zgonie 999 Bolesław wielki w królestwo ją polskie spojił. Prowincja Ruhja po jego zgonie 1025—1032 stała się Ottona Bezbraima i syna jego Romana wydziałem; poczym przeszła w posiadłość Węgrów. Spiż tylko z niej przy Polsce pozostały był też Węgrom 1108 od Krzywoustego dany a z niego część tylko 1412 odzyskała Polska. Chrobacja na północ Karpat położona, utworzyła województwa krakowskie i sandomirskie, z których łaciński obrządek rugował sławiański.

Chrobacji część, która patrzy na wschód, zwała się czerwoną czyli *Czecwieńskim*, z miastami Halicz (Galis) i Czerwno (Czerwno, Czerwieńsk) nad Hućwą.

Część ta musiała być czas jakiś 562—592 jarzmem Awarów czyli Obrzinów (olbrzimów) uciśnieni, tak jak ich sąsiedzi nadbużańscy Dulebi. Ale od upadku Obrzinów, utrzymywała swę niepodległość. Do niej się chronił sławiański obrządek, gdy go z zachodu łaciński wypierał. Była lacką czyli lechicką, kiedy Włodzimierz wielki 981, 993 na czele Rusi i Waregów zdobywał ją. Następnie poczęła przybierać nazwę *Rusi czerwonej*. Bolesławowie polscy usiłowali ją zdobyć 1018 do 1079.

W rozpadnięciu Rusi na działy, główne w niej księstwo było *Przemyskie* (1055—1159), a potem *Halickie* (od 1300). Rozerwanie w nim bywało niewypowiedziane, w które wdawali się niekiedy Węgrzy. Polska zaś ciągle bez przerwy. Z pochyleniem się Kijowa, Halickie księstwo w południowej Rusi stanęło górą. Oparte o Karpaty wglądało w sprawy Kijowa, posiadało krajinę całą od ujścia Dunaju do Polisia,

1240—1300, a wpływ narodowości nie przestał przygotowywać jednoci jej z Polską. Gdy Litwa kądziela z Rusią się wiązała, Mazury po kądzieli 1327 zawładnęli Haliczem. Po zgonie Bolesława 1340, Kazimir wielki niezwłocznie zajął to księstwo Halickie czyli Ruś czerwoną i z Polską spojił. Utworzyło to województwo ruskie, z wyłączeniem Belzkiego województwa.

Ślawianie wschodni, Ruś.

Ślawianie koło Wołchowa, Dźwiny i Dniepru siedzący, wielką przestrzeń ziemi zajmują: *Nowogrodzianie*, *Półczanie*, *Krywicze* z miastem Smoleńskiem, *Dregowiczanie*, *Drewlanie* z miastem Iskorost, *Wołynianie* i *Łuczanie*, *Polanie* z miastem Kijowem, *Siewierzanie* i *Radimicze* i *Wiaticze* najwschodniejsi koło Oki, okoleni plemienia fńskiego, ugarskiego ludem: Czud, Jam, Wes, Mera, Murom.

W pokoju żyły między sobą te ludy, napaściami tylko dalekich ustronców trapieni. Kijów płacił dań Chazarom. Rozboje z morza baltickiego Waregów niepokoiły od strony północnej. Zapraszani lub nieproszeni (od 862 do 1018) napływali i siedlili się po niezmiernych przestworach, szukając łupów i fortuny. Zasiadł Rochwołod w Połocku, Oskold i Dir w Kijowie, kiedy z *Waregów Ruś* pod dowództwem Rurika (od 862) rozgościła się nad Ladogą i w Nowogrodzie. Następcy Rurika szli w rozgon nakładając dań na ludy. Podchwycili 879 Kijów, opanowali 882 Smoleńsk; zgnetli 964 Chazarów; zamierzali 967—973 utrzymać w swęj posiadłości Bułgarją za Dunajem; zdobyli 988 Cherson i wszystkie grody Czerwieńska w Chrobacji 981—993. Cała ta przestrzeń Ślawiańszczyzny, przybierała miano *Rusi*; panowanie w niej potomków Rurika ustalało się, wprowadzony obrządek greckosławiański, stawał się

ruskim. Mimo dorywczych wariagsko-ruskich wygonów powodziło się miastom, następnie w księstwa ruskie przechodzącym. Księstwa ruskie składały się pospolicie z miast, które były rzeczami-pospolitemi gminnemi, często nad okolicznymi ziemiami panującymi. Kniaziowie właściciele nie byli dziedzicami tylko z familji Rurika brani, sprawowali władzę namiestniczą, albo od miast wybierani, albo od wielkiego księcia nazywani. Wszyscy ci kniaziowie i miasta uznawali zwierzchnictwo wielkiego kniazia w Kijowie siedzącego.

Kijów stał się naczelnymi wielkimi kniaziami stolicą. Dopadali do niego Bolesławowie 1018, 1077, Ruś czasowiec danią czyniąc, co się stawało zadatkiem tych praw, z jakimi z czasem rzeczpospolita do tych ziem występowała. Następnie przestwory Rusi przed wieki w pokoju zostające, stały się pobożewiskiem rozbojów rozrodzonych kniazów Rurikowiczów. Politika Długorękiego i Bogolubskiego, poczęła tworzyć w osadach zaleskich na granicach Asji, inne wielkie księstwa stolice swe w Susdalu, Włodzimirzu nad Klazmą, w Moskwie mające. Rozerwała się Ruś dawna z nowo powstającą i od nowo powstałej prześladowaną była. Kijów coraz słabszy stawiał opór, przestawał być spójnią Rusi, złupiony i poniżony 1169 przez suzdalców tracił urok. Złupiony i zrujnowany następnie, 1202 przez Polowców, 1239 przez Mogułów nie podźwignął się więcej. Rozwiązana dawniej Rusi jedność, najściem Tatarów ciężkiego ciosu doznając, odróżniła jeszcze Ruś południową od północnej.

Ruś rozpadła się we trzy części rozróżnionych żywiołów, z trzech stron od Polski, Mogułów i Litwy szarpana. Obojętną się stało dla Rusi kto jej zwierzchnikiem, byle cześć, prawa i obyczaje szanował. Li-

twy lub Polski zwierzchnictwo wyzwalało ją z pod mogolskiego jarzma.

W południowej części halicko-kijowskiego księstwa, kniazie rurikowicze i bojary przejmowali się myślą szlachty polskiej i narodowością polską. Gedymin zdobywszy Wołyń i Włodzimierz 1319, następnie Kijów 1320, 1230 i wszystkie ziemie od Putywła do morza czarnego, pokrewnił swę rodzinę z rurikowiczami i sadzał swoich na ruskie księstwa.

W północnej stronie dochowując żywioł gminny miasta od 1235 nieodrzucały litewskiej pieczy osłaniającej od niemieckiej i rurikowiczów napaści. W skutek tego 1327 Połock, 1340 Witepsk, następnie Mścisław stały się częścią Litwy; 1404 ze Smoleńska rurikowicze wyparci zostali i Smoleńsk w Litwę jęty. Psków i Nowogród osobno stały z Litwą sprzymierzone.

W stronie wschodniej za lasami w krajinach Ugrów po obu stronach Kłazmy utworzyła się nowa Ruś wielka, w której samodzierca zostawał pod Mogulów złotęj hordy panowaniem.

Litwa.

Litwa, długo w sąsiedztwie *Zmudzi* ukryta, nabrała sprężystości wtedy gdy pognębieni Prusacy i Łotysze, a wnet Jadźwingi u niej schronienia szukali, kiedy wspólne tych narodów bałwochwalstwo uciśnione było.

Pierwsi książęta litewscy byli dowódcy wojowników w obronie wolności stawających. Dopiero familja Lutuwera poczęła tworzyć *państwo litewskie*, które organizował Gedymin. Odtąd jest w Litwie monarcha, wielki kniaź litewski i ruski, całym państwem władający, wszystkich kniaziów suzeren.

Zmudź osobno do unji z narodem litewskim przystąpiła; ale na swoich prawach swobodę ludu pro-

stego zastrzegających, tak już Gedymina rozporządzenia do niej się nie rozciągały.

Gedymin stale trwał w przymierzu z Łokietkiem; zajął Wołyn 1319, Kijów 1320; Podole, Witepsk, Połock 1327; do Nowogrodu wysłał 1331 syna aby tę rzeczpospolitą ubezpieczyć. Choć był wielkim kniazem litewskim, państwo swe widział być ruskim. Za Olgierda, gdy Polska 1340 halickie księstwo objęła, upomniała się 1349 o zajęte ziemie. Ugodami, ostatnią mianowicie 1366 w części posiadała je, w części dopuściła jako lenność trzymać Litwie. Olgierd tymczasem resztę ku wschodowi Rusi zajmując, odparł Tatary i Krim pod swe zwierzchnictwo 1636 zajął.

Gdy Jagiello na króla polskiego 1387 poszedł, stało się między litewskimi kniaziami niepokoju dużo, Witold zostawszy 1392 namiestnikiem uciszył je narreszcie, księstwo Smoleńskie 1404 umorzył, u Wiazmy granice Litwy zakreślił; Podola do Polski dołączyć 1411 niedopuszczył. Po jego zgonie 1430 zachwycili Polacy Podole, wnet 1434 w województwo obrócili. Następnie roztoczyły się przeciągle 1447—1448, o prawo i posiadanie miast ruskich zatargi. Tymczasem poczęły odpadać od Litwy ruskie krajiny: Litwa swój opieki nad Nowogrodem i Pskowem utrzymać nie zdołała: obie rzeczypospolite 1479 upadły. Nowogród siewierski 1490, a wnet Brańsk, Starodub, Czerniechów 1494, w ręce moskiewskie przeszły. Litwa (od 1499) szczerze poczęła się skłaniać do spojenia się z Polską, co unją lubelską 1569 skutecznione zostało: rozgraniczenie między dwoma narodami umówione, księstwa i ziemie w województwa obrócone.

Infanty, Kurlandja.

Krajina późniój Infantami zwana, zamieszkałą była od *Estonów, Linców* czyli Infantów, Czudą, Czuchoncami

też zwanych, i od *Łotyszów*; a na boku téj krajiny za Dźwiną nad Windawą siedzieli *Kuron*i, a wzdłuż Dźwiny *Semgali* również łotewskie ludy. Kiedy nastąpiły przedsięwzięcia krzyżowe, Mejnhard, świątobliwy kapłan, udał się z kupcami bremeńskimi do Liwonów i naukę chrześcijańską jim opowiadał. Było założone miasto Riga a Mejnhard, uczyniony od papieża 1170 biskupem, rozpoczął szereg biskupów i arcybiskupów rigskich.

Po zgonie Mejnharda 1199 został biskupem Albert de Bunhoff i zafundował zakon *kawalerów mieczowych*. Z razu podlegali oni arcybiskupom Rigi, ale od czasu jak się 1234 z zakonem krzyżackim połączyli, nietylko się z pod władzy arcybiskupiej wyzwolili, ale nawet rozciągając nad Liwonami, Łotwą, Kuronami panowanie, dla arcybiskupów groźnemi i niebezpiecznemi stali. W tymże czasie kiedy kawalerowie mieczowi swe zabory rozwijali, Duńczycy opanowali 1216 Estonją i pobliskie wyspy.

Kiedy już miejscowe bałwochwalcze ludy ujarzmione zostały, spotkał się oręż kawalerów mieczowych z chrześcijanami, Duńczykami, Pskowianami, Połoczanami, z Rusią i bałwochwalczą Litwą. Zakupili oni od Waldemara III. Estonją, czym uzupełnili w téj stronie panowanie swoje.

W przód nim kawalerów mieczowych, zachwiał się zakon krzyżacki, wielki mistrz krzyżacki Albert 1513, wzięwszy okup czyli opłatę, wyzwolił mistrza kawalerów mieczowych Waltera Plettenberg. Ale niebawem sobie samym zostawieni kawalerowie mieczowi, zagrożeni zostali wzrastającą potęgą Moskwy. Szukali obcej pomocy w Polsce, Danij, Szwecji, a przez to więcej jeszcze na siebie Moskwę wyzywali. Ostateczne 1568 mistrza Gottarda Kettlera z Polską układy, sekularizujące zakon mieczowy oddawały w ręce polskie i litew-

skie *Inflanty z Estonją*, a tworzyły lenne Rzeczypospolitej polskiej aż do wygaśnięcia domu Kettlera, księstwo *Kurlandji i Semigalji*. Ale Szwedzi wraz osadzili Estonją, a Danja jeszcze czas jakiś wdawała się do spraw inflanckich, aż na ostatek prawa jej do Piltina i jinnych okolic, opłatą 1583 zaspokojone zostały. W krótcie potem Inflanty stały się przedmiotem całowiecznych Polski ze Szwecją bojów.

Moskwa.

Na wschód Smoleńska za lasami podlegali wczesnie waregskiej rusi, koło Wołgi i Oki przesiadujący Ugry i wołzańskie Bulgary. Sadowili się między nimi sławiańskiego rodu Rusini, stawiali miasto Periasław zaleski, Włodzimierz kłazmeński, Halicz północny, Nowogród niżny przy zbiegu Oki z Wołgą i mieszcali się z miejscowymi Ugromi, tworząc nowy ród Ruski rossijski, którym zawładnęła z Rurikowiczów dynastja, od jinnych wyosobniająca się Rusi dawniej niechętna, Ruś dawną pochłonać mająca.

Z Suzdała przenosiła się do Włodzimierza kłazmeńskiego. Ujarmiona 1237 przez Mogułów, której hordy opieką rozwijała swą politykę. Stolicę 1294 do Moskwy przeniosła. W niej osiadł 1308 metropolita i osobnym się stał 1448, 1458 od kijowskiego. W niej wielki książę car, przyjął 1482 puściznę po zgasłym carstwie byzanckim. Otrząsnąwszy się 1380—1462 z jarzma tatarskiego, wszystkie wysilenie obrócił od 1490 na odrywanie Rusi dawniej od Litwy i Polski. Batory zatrzymał 1579—1582 i odparł powodzenie, a wnet 1598 dynastja przepadła. Polska wiodła na Moskwę carów, w niej 1605, 1606, 1610—1612 gościła, swój uszczerbek odzyskiwała, karmiąc się nadzieją, że dla swych zasad pozyszcze myśl bojarską. A choć zawarty pokój 1619 zawiesił sąsiedni zawód, sapieżyńskie wezwania powo-

ływały Moskwę do zjednienia się braterskiego, czyby zostali z powołaną na tron Romanów dynastją, czy przyjęli rzeczypośpolitej urządzenie, jak jim dogodno: woleli nienawiść i carów, mają dziś imperatorów.

Multany, Wołosza.

Wołosza naród w XIV wieku wyszedł z gór siedmiogrodzkich i zadunajskich, i osiadał koło Aluty, Prutu i Moldawy. Sami zwali się *muntanami* to jest góralami; od jinnych zwani byli *Wołochami*, powszechną nazwą jaką dawano Serbom, Raskom, Bułgarom z trzodami na wypasy przeciągającemi się. Z czasem z powodu, że ich mowa łacińską się być wydaje, przybrali nazwę *Rumianów*.

Ci Wołosi co koło Prutu siedli, wczesno od rzeki *Moldawami* nazwani zostali, a krajina jich *Multany*. Była to krajina księstwa halickiego, obierając sobie wojewodę, uznali tedy zwierzchnictwo książąt halickich. Kiedy Kazimirz wielki takowe 1340 na rzecz korony polskiej zajął, wołoscy w Moldawji wojewodowie powinni byli króla polskiego za zwierzchnika uznać.

Jakoż poczęli hołd oddawać. Obowiązali się moldawscy wojewodowie, zachować wierność, niezawierać bez zezwolenia umów, uwiadamiać o niebezpieczeństwie, dostawiać 7000 ludzi, a w nagłej potrzebie z całemi siłami swemi i osobiście ruszać; udzielać polskiemu handlowi wszelką pomoc, nad Dniestrem nie stawiać zamków, nie pobierać ceł, ani zasadzać jazów; rocznie nadsyłać królowi 400 wołów na kuchnię, 200 wozów wyziny, 200 sztuk szkarłatu, 100 koni i jinne podarunki; a kiedy można winni byli osobiście dla oddania hołdu przybywać.

Jak do Halisza, tak wdzierali się do Moldawji Węgrzy; potym Turcy. Wołosi bywali na stronnictwa rozerwani; stawali się niewiernemi. Różne stronnictwa

popierała rzeczpospolita polska; albo znamienici panowie polscy usiłowali Moldawją osadzać wojewodami Polszcze wiernemi. Już od Zygmunta starego, sultanowie tureccy poczęli się wdawać do wynoszenia i utwierdzenia wojewodów, a pokój w Buszy Żółkiewskiego 1617 potwierdzony pokojem chocimskim 1621 zdał to zupełnie na Turcję. Tak stopniami Moldawja przeszła pod tureckie panowanie.

Stepy zadnieprskie, Krim.

Po kolejnym ustępie, finskich ludów, Awarów, Bulgarów, Madjarów, całą przestrzeń od ujścia Donu do ujścia Dunaju, z ludzi ogoloconą, zasiedli 885—895 hordy *Pieczingów* tureckiego plemienia. Porozbijali i spędzili te hordy koło 1050 pobratyńce jich tureckiego też plemienia *Półowcy* czyli *Komani*; i zasiedli od Wołgi i Donu niedaléj jak do Ingulea, ale się wdarli do półwyspu Chazarji czyli cherzońskiego. Chazary utrzymali jednak na Donem zbudowany (839) swój Białogród, Sarkel. Z kolei rozbili 1235—1240 komańskie hordy *Tatarzy Mogolscy*, zajęli stepy jich i cały półwysep chersonski, co się stało *Kapczaskiego* hanatu rozdziałem.

Kapczacka horda, ze śmiercią Uzbeka 1341, poczęła się domowemi kłutniami osłabiać, na mniejsze hordy, hanaty, caraty rozrywać. Od niej wyosobnili się *Przekopcy* którzy u przekopu w Krimie i na stepach czarnomorskich koczowali. Olgierd dokonywając wyparcia mongolskiego nad Rusią panowania, odwiedził zwycięsko 1363 stepy i Krim. Przekopcy poczęli uznawać zwierzchność litewską. Witold mimo klęski 1399 nad Worskłą poniesionéj utrzymał tę zwierzchność, w Kapczackiej nawet coraz więcej rozrywającej się hordzie, hanów ze swéj ręki powodował. Ustało wdawanie się Polski do Kapczaku ze zgonem 1506 Szachmata w Kownie i ha-

nat się rozwiązał. Przekopcy, choć się sułtanom i kalifom tureckim poddali, pozostali w stosunkach z Polską: wystawili na drugiej stronie Oczaków i powtarzali, że z nim na ziemi polskiej siedzą. Pobierali jurgiel aby Rzeczypospolitej służyć. Osaczeni niejako byli, gdy się kozaczyzny koło Zaporozża i za Donem tworzyć poczęły. Krwawa ukrajinnéj kozaczyzny i ludu ruskiego ze szlachtą polską ubijałyka jeszcze więcej jich w ostep kozaczyzny ujęła, gdy się naddonieckie okolice 1650 zaludniły i osiadła tu kozaczyzna Moskwie 1654 poddała. Po rozwiązaniu Zaporozża i kozaczyzny 1772; niebawem i Przekopcy ze swym Krimem do Rossji wcieleni, byt swój stracili.

C.

RZEKI.

<i>Do morza Baltickiego</i>	<i>Z prawej strony</i>
<i>uchodzące.</i>	Uświata
	Obol
	Połota
	Drissa
	Dubena
	Ewest czyli Labba:
<i>Dźwina czyli Duna.</i>	<i>z lewej</i>
	Meża
	Gobza czyli Kaspla
	Widzba
	Uła { Lessa p.
	Uszach { Soreja p.
	Dzisna
	Rubiesz
	Aa { Mümel
	Swola
<i>Windawa</i>	<i>Mirwita</i> { Musza p.

	<i>Z prawej</i>	
	Berezina	{ Wiazina l.
	Kotra	{ Narocz p.
	Mereczanka	{ Oszmiana l.
	Wilja	{ Zejana p.
		{ Wilenka l.
		{ Swienta p.
		{ Abella l.
Memel czyli Nie-	Szoja, Niewiaża	{ Szuszwia czyli
men, uchodzi do	Dubissa	{ Jaśwojna p.
Kurischhaffu	Jura	
	Minga;	
	<i>z lewej</i>	
	Molczad	
	Szczara	
	Zelwianka	
	Rosa czy Roś	
	Swislocz	
	Łososna	
	Hańcza	
	Birszejka	
	Szeszupa	
	<i>z prawej</i>	
Wisła	Skawa	
	Skawinka	
	Raba	{ Biała
	Dunajec	{ Poprąd
	Wisłoka	
	Kolbuszowka	
	San	{ Wisłoka l.
	Wieprz	{ Bystrzyca l.
	Swider	{ Tyśmienica p.

Wisła trzema ko-
rytami do morza
uchodzi, lewym
Motławą zwanym
wprost do morza
Bałtyckiego, środ-
kowym i prawym
czyli Nogatem,
przez Frischhaf do
tego i morza Bal-
tyckiego.

Bug z Narwią połączone

Bug

Muchawiec p.

Krasna l.

Lśna p.

Nurzec p.

Liwiec l.

Supraśl p.

Biebrza p.

Pisza p.

Narew

Szczkwa p.

Rosoga p.

Omulew p.

Orycz p.

Wkra

Działdówka

Drwęca

Ossa;

z lewój

Przemsza

Dłubnia

Srzeniawa

Nidzica

Nida

Schodnia

Kamienna

Radomka

Pilica

Czarna p.

Wolborka l.

Drzewica p.

Bzura

Noteć

Brda

Wda

Fers

Rodau

Warta uchodzi do Odry, a Odra do morza Baltickiego.	{	Widawka p.	{	Głda czyli Kud-dow p. z Dobrzy-cą i Złotawą. Drawa czyli Dra-ge.
		Ner p.		
		Prosna l.		
		Rogoźna p.		
Do morza Czarnego wchodzące.	{	Obra l.		
		Noteć p.		
Dniestr	{	z prawej	{	
		Tyśmienica		
		Stryj		
		Swica		
		Łomnica		
		Bystrzica ;		
		z lewej		
		Suchodółka		
		Złotalipa		
		Stripa		
		Sered		
		Zbrucz		
		Smotricz		
		Studzienica		
		Uszica		
		Bystrzica		
		Wierzbica		
		Ladowa		
		Muraszka czyli Murawka.		
Boh	{	Rusawa	{	
		Markowka		
		Jahorlik.		
		z prawej.		
		Wock.		
	{	Zhar, Zharczik.	{	
		Deraźnia.		
		Row.		
		Selnica		

Boh	{	Sawranka	
		Kodima	
		z lewój	
		Bożek	
		Ikwa	
	{	Desna	Ugorski Tikicz l.
		Sob	Gniły Tikicz p.
		Sinucha	Wis
			Tatran p.
			Taslik czarny l.
Dniepr	{	z prawój	
		Wop	
	{	Druck	Hajna p.
		Berezina	Plissa p.
			Bobr l.
			Swisłocz p.
			Olha l.
			Turja p.
			Stochod p.
			Pina l.
			Jasiolda l.
			Styr p. . . Ikwa p.
			Bobrik l.
			Cna l.
		Prypeć	Zachwa l.
			Horiń p. Slucz p.
			Ilwa p.
			Slucz l. Morocz p.
			Uhort p.
			Ptiecz l. . . Oreza p.
			Słowieczna p.
Teterow	{		Usza p.
			Hujwa p.
			Myka l.
			Irfa l.
			Dzwiż p.

Dniepr	Irpień	{ Zarka p. Unawa l.
	Stuchna	{ Rastawica l.
	Krasna	{ Kamionka l.
	Roś	{ Olszanka l.
	Moszna	{ Olszanka p.
	Taśmin	{ Rosawa l.
	z lewój	{ Wechra p.
		{ Ostr l.
		{ Turja l.
	Soż	{ Pronya p.
	Desna	{ Biesiedź l.
	Trubież	{ Iput l.
	Sula	

Rzeki spławne są: Dźwina, Windawa, Niemen, Wilja, Swienta, Niewiaża, Wisła, Bug, Narew, Wieprz, Wisłoka, San, Dunajec, Nida, Pilica, Boda, Warta, Prosna, Noteć, Dniepr, Berezina, Pripeć, Jasiółda, Stir, Horiń, Slucz, Soż. Wiele jinnych mogłoby być równie spławnych, gdyby z nich usunąć zawady. Dniestr w wielu miejscach dla skał trudne ma przeprawy. Na Dnieprze porohy przerywają żegluge. Oprócz Wisły i kilku rzek do niej wpadających, oraz Dniestru, króre biorą początek z gór karpackich, wszystkie inne z wyższych tylko miejsce wytryskują i płyną po płaszczyznach, często bardzo słabego spadku, jak jest bieg Pripeci. Bo kraj całej Polski jest prawie bez gór. Prócz pogranicznych karpatów ledwie jakie wzgórza i małe tu i ówdzie ukazują się wyosobnione góry. Jednak są rzeki wcale bystro płynące jak naprzykład Niemen.

Kanały. Kanał Ogińskiego łączy z północy na południe Szczarę z Jasiółdą; Muchawiecki z zachodu na wschód łączy Muchawiec z Piną.

Jeziora. Po różnych stronach Polski są nie małej wielkości. Gopło w Kujawach; Swież na Polisiu, blisko Buga. Na Podlasiu północnym i w województwie trockim blisko granic pruskich znaczne i liczne jeziora. W północnej części Litwy, w Brasławskim, Dzisieńskim, około Uszacza i Uły pełno jezior. Polisie koło Pripeci jest mokre, błotne, często samem trzęsawiskiem.

Nie sięgając w odległe wieki utworu kuli ziemskiej, z pewnością dają się dostrzegać świeższe na ziemi przeji-stoczenia: wiele bagien oschło; niektóre jeziora po za-łożyły lub ziemią pokryte zaskorupiały; szerokie niwy w XIII jeszcze wieku przez Sudawów i północnych Jadźwingów uprawiane, zapadły pod niezgłębioną pia-sków warsztwę; porozwiewane zostały piaszczyste wzgó-rza i odwieczne naspy; ziemia na Polisiu w niektórych okolicach zdaje się podnosić.

D.

ZAMOŻNOŚĆ i PRODUKTA.

Krajina Polska liczyła się do krajów z przyrodze-nia zamożnych. Jeśli w Mazowszu ledwie się rolnik trzema ziarnami cieszyć może, w różnych okolicach korony i Litwy po kilkanaście a po kilkadziesiąt nawet zbiera. Grunta choć umiejętnem sposobem niebyły sprawowane, wydawały okwite żniwa. Na Podolu, Wołyniu, Ukrainie i części Rusi, rola tak jest tłusta, że bez nawozu i pracowitej uprawy bujne przynosi urodzaje. Żyzności Polski można brać miarę z tego, że po opędzeniu domowych potrzeb, różnemi drogami około 100,000 łasztów różnego zboża rocznie się roz-chodziło; a drugie tyle trawiły gorzelnie, najwięcej żydom arendowane, z czego wynikało rozpojenie i zubo-żenie kmieciów. Najlepsze żyto, rodzi się w Litwie i w ruskich krajach; przenica w krakowskim i sando-mirskim; proso na Ukrainie i Podolu; lny na Zmudzi,

w Kurlandji, w wilkomirskim i upitskim powiatach, oraz na Podgórzu; konopie na Białej Rusi. Po lasach i polach, bujne znajdują się pastwiska, na których liczne chodują się, krów, wołów, świń trzody; mnogie owczarnie i dzielnych mocnych a lekkich koni stada. Wołów co rok Polska do 30,000 za granicę przedawała.

Lasy i pola okwitują we wszelką zwierzynę i ptastwo; w dziki, łosie po różnych kniejach; jelenie w niepolomickich i radomskich puszczach; niedźwiedzie czarne w litewskich; żubry w białowieżskich puszczach; bobry w Litwie i na Polisiu; w sarny, rysie, wiewiórki, kuny, zające, wydry, żbiki, lisy, a najwięcej w wilki. Dzikie konie bujają po Ukrainie. Dzikiego ptastwa wszędzie moc jest wielka: cietrzewi, głuszców, gołębi, przepiórek, kwiczołów, bekasów. Największą mają zaletę kuropatwy podlaskie, jarząbki inflanckie, kwiczoły krakowskie, śnieguły łowickie, drozdy pruskie. Niemniej ryb po rzekach i jeziorach; węgorze, szczupaki, jesiotry, łososie, karpie, liny, okonie, sandacze, sumy, minogi, sielawy, flądry, piskorze, czyli wiuny polskie.

Jeszcze lasy niezmierną moc pszczoł i barci zamykały, które wielką ilość wosku i miodu, lipcu kowieńskiego i rozmaicie syconych napojów dostarczały. Na Ukrainie i na Podolu roją się pszczoły w dziuplach. Czerwiec czyli kermes w południowych województwach okwity, nieobojętnym dla kraju był kiedyś produktem. Lasy w rozmaite idonośne drzewo zasobne. Brak tylko lasów w poznańskim i na ukraińskich stepach. Ale wielkie puszcze były w Sandomirskim, w Litwie, na Polisiu. Dęby starodrzewy po całej Polsce i Litwie znajdowały się; modrzewy jeszcze w sandomirskim i rawskim niewytopione; sosny wszędzie dorosłe, świrki w koronie; jodły w Litwie; buczyna w województwach bliższych gór karpackim; olszyna, brzezina, lipa, topola, grab, jesion, klon, i rozliczny czarnodzew,

lasy i bory po wszystkich województwach napelnia. Z lasów drzewo na budowę, klepki, wańczos, belki, Dźwiną, Niemnem i Wisłą do portów splawiano; puszcze litewskie i polskie, dostawiały masztowego drzewa. Zioła apteczne znajdują się wszędzie. Manna polska po wielu miejscach obradza. Liczne kwiaty i owoce, rozmaitego gatunku, jabłka, gruszki, wiśnie, śliwki, morele, brzoskwinie na powietrzu otwartym się chodują a niektóre z tych dziko po lasach i polach rosną; winogrona dochodzą. Figi, pomarańcze, cytryny, ananasy pod dachem i za szkłem swój dojrzałości dochodzić mogą. Grzyby, rydze, pieczarki, trufle, smarże, ogrodowizny. Szparagi, melony, arbuzy, smugi ukraijskie wydają wyborne i ogromnej wielkości.

Olkuskie wzgórza, zasobne w kruszcze złota, srebra, cyny i ołowu, wodą w XVII wieku zostały zalane. Mają się znajdować złote żyły w górach zwanych Grojec u Żywca, Koton i Strzebel za Myślenicami w gruntach Sądeckich; w Chęcińskich srebro, ołów, lazur i marmury; w Bieckich koperwas, miedź; srebro w Nowéjgórze w dobrach Tęczyńskich, a w jinnych górach tychże dóbr, miedź i węgle ziemne; w Babiéjgórze żywe srebro; w starostwie Nowotarskim, żyły złote, miedź, i krwawniki; w Tatrach kamienie od czeskich niepośledniejsze; przy Secyminie srebro i lazur, przy Sławkowie ołów; w krakowskim przednie marmury, przy wsi Rudawie w górze Dębinku, i w Sieleu przy Czarnéj, przy miasteczku Skale; kamienie góry nierzadkie są w województwach krakowskim i sandomirskim.

Jak w jinne metale i w rudę żelazną najbardziej zamożna Małopolska. W niej założone kuźnice w Siewierskim, Prudle, Zarkach, Kuźnicy, Rudniku, Kielcach, Samsonowie, Piotrkowie, Drzewicy, Przysusze, a nadewszystko w Końskich dodają dosyć, wcale dobrego żelaza na potrzebą domową kraju całego.

Sól balwaniasta, dosyć z bogactwa Polskę, ale żupy Wielickie i Bocheńskie są jedne z europejskich w sól najzamożniejsze, jednakże z nich na rok tylko 20,000 beczek niespełna dobywano. Sól ruska warzona wyrabia się w Samborskim i po różnych miejscach ruskiej prowincji. Z tego zapasu soli, tę miał naród dogodność, że prawie każdy w tę jistotną życia potrzebę był dostatecznie i tanio opatrzoney.

Znali to Polacy, że jich zamożny kraj i jego produktu nie były tak użyte, jakby użytymi być mogły, i wcale się do onych przerabiania nie garnęli. Mało tedy w Polsce rękodzieł lub fabryk było. Rękodzieła sukienne w Leśnie, Rawiczu, Koźminie, nie mogły jiseć w zawody z obcymi. Jedne wyroby: pasów do stroju w Nieświeżu, w Drzewicy, we Lwowie, jistotnie znamenite były. — Strzelba najlepsza była mohilewska, szpady korszkiewskie w krakowskim, szable staszowskie w sandomirskim, różny oręż świątnicki.

Korzenne, rękodzielne i różnego rodzaju wyrobów towary, z dawna i do końca od cudzoziemców za gotowiznę kupowano. Wszakże tyle musiała mieć Polska swoich własnych prawie nieprzerobionych do sprzedawanie przedmiotów i tyle onych przedawała że w czasach dla jjej handlu najmnijej sprzyjających, billans pieniężny jawnie się na stronę Polski okazywał: nie miała bowiem swoich własnych pieniędzy, tylko cudzy do niej przybywał i kursował. Musztyny czyli hollenderskie i hiszpańskie talary na Zmujdzi, ruble rossijskie w Litwie, talary pruskie i rozmajita saska i niemiecka moneta w Polszcze.

Kiedy Stanisława Augusta panowanie nastalo, naród był usposobiony do obudzenia się z letargu swojego, i rozwijania zdolności swoich. Wtedy niemalo w dochodach i korzyściach handlowych straciła Polska, przez odpadnienie najbogatszych prowincji: wszelako

zjawily się dość liczne przedsięwzięcia do obrotów handlowych i zakładania fabrik. Pomnożyły się banki, powstał kredyt, liczne kapitały szły w obieg; szukano dróg handlowych do morza czarnego, kopano kanały, otworzyła się mennica w stolicy i ludwisiarnia, fabrika farfurów i fijasów w Belwederze królewskim, porcelany w Koreu. Obywatele zwracali baczność na ulepszenie rolnictwa.

W podobnych przedsięwzięciach, stał się pamiętnym Antoni Tyzenhaus podskarbi nadworny litewski. Za jego staraniem budownictwo i naprawy dróg po Litwie się rozszerzyły. On pobudował w Grodnie Herodnicę i w bliskości Łososnę gdzie w krótkim czasie pozakładał fabрики, obrusów, sukna, bławatów, pasów, wyrobów żelaznych, robienie pojazdów. Czynił to z wielkim natężeniem i gwałtownie, obraził przeciw sobie niechęć. Jego upadek zadał niemały cios i samym zakładom. Zostawiony swojemu losowi, nieprzestały jednak krajowi pożytek przynosić.

Jak z każdego stanowiska, tak i w przemyśle i handlowych zabiegach, oczywiście się zdolności narodowe rozwijały. Ale piętnaście lat pokoju i ostatnie bytu rzeczypospolitej, były nadto krótkie aby mogły do swojej przyjsze pory. Wywrocenie ustawy rządowej, zwiaskiem targowickim, zadało gwałtowny cios całemu krajowi. Banki upadały, nikły kapitały i kredyt, fundusze i fortuny obywatelskie porójnowane zostały; handel się zatamował, cena dóbr spadła, brak obiegu brzęczącego dał się uczuć i w takim zbiegu niedoli, rzeczpospolita z narodem, swego się upadku doczekali.

E.

POLITICZNY PODZIAŁ

na województwa, ziemie i powiaty.

W. województwo. P. powiat. Z. ziemia. G. gród. S. sejmiki

WIELKOPOLSKA.

1. W. Poznańskie. P. Poznań G*

Z. Wschowska G.

P. Kościan G*

P. Wałecz G.

2. W. Kaliskie.

P. Kalisz G*

P. Gniezno G*

P. Nakło G.

P. Pyzdry G*

P. Konin G*

P. Kcyń G*

Dwa te województwa, poznańskie i kaliskie, mają sejmiki wspólne w Srodzie. Do generala wielkopolskiego należy grodów siedm (gwiazdkami oznaczonych). Roku 1768 od województwa kaliskiego na osobne województwo gnieźnieńskie oddzielone zostały trzy powiaty: Gniezno, Nakło i Kcyń.

3. W. Sieradzkie. P. Sieradz G.

P. Piotrków G.

P. Szadek.

P. Radomsk.

4. P. Wieluń G.

P. Ostrzeszów G. } Z. Wieluńska.

5. W. Łęczyckie P. Łęczyca G.

P. Brzeziny.

P. Orlów.

P. Inowłódz.

6. W. Brzeskie-
kujawskie.	P. Brześć G.
	P. Radziejów G.
	P. Przedecz G.
	P. Kowale G.
	P. Kruszwica G.

7. W. Inowro-
claw.	P. Inowrocław G.
	P. Bydgoszcz G.

Oba te wojewodztwa Brzeskie i Inowrocławskie
miewają sejmiki wspólne w Radziejowie.

8.	P. Dobrzyń	} Z. Dobrzinska
	P. Rybin	
	P. Słonsk	

Ta ziemia sejmikuje w Lipnie, ma swój gród w Bo-
brownikach.

9. W. Płockie	P. Płock G.	} Z. Zawskrzyńska.
	P. Bielsk.	
	P. Raciąż S.	
	P. Sierpe.	
	P. Płońsk.	
	P. Srzeńsk	
	P. Niedzborz . .	
	P. Mława	

10. W. Mazo-
wieckie.	P. Czersk G. S. .	} Z. Czerska.
	P. Grójec	
	P. Warka	
	P. Garwolin . . .	
	P. Warszawa G. S.	} Z. Warszawska.
	P. Błonie	
	P. Tarczyn . . .	
	P. Wizna G. S. .	} Z. Wizka.
	P. Wąsosz	
	P. Radziłów . . .	

Z. Wyszogród G. S.

P. Zakroczim G S	}	Z. Zakrocimska.
P. Seroek		
P. Nowemiasto .		
P. Ciechanów GS	}	Z. Ciechanowska.
P. Sączocin . .		
P. Prasnyś . .		
P. Łomża G. S.	}	Z. Łomżyńska.
P. Kolno		
P. Zambrów . .		
P. Ostrołęka . .	}	Z. Różańska.
P. Rożan G. S.		
P. Maków . . .		
	Z. Liwska G. S.	
P. Nur G. S. . .	}	Z. Nurska.
P. Kamieńczuk		
P. Ostrów . . .		

W tym województwie Mazowieckim, każda ziemia sejmikuje u siebie, a wspólnie miewają generała w Warszawie. Do starosty Wiskiego należy gród Wąsoski; do Łomżyńskiego grody Kolno, Zambrów, Ostrołęka; do Rożańskiego gród Maków; do Nurkiego, grody Kamieńczyk i Ostrów.

11. W. Rawskie.	P. Rawa G. S.	}	Z. Rawska.
	P. Bielsk		
	P. Sochaczew GS	}	Z. Sochaczewska.
	P. Mszczonów .		
	P. Gostinin G.	}	Z. Gostyńska.
	P. Gąbin. S. . .		

General tego województwa w Bolimowie.

PRUSY KRÓLEWSKIE.

12. W. Chełmińskie.	P. Toruń	}	Z. Chełmińska.
	P. Grudziądz .		
	P. Radziń S. . .		

P. Brodnica . .	} Z. Michałowska.
P. Nowemiasto	

To województwo Chełmińskie, odbywa sejmiki przedsejmowe w Kowalewie, deputackie w Radzinie. Starostwo grodowe w Kowalewie. R. 1764 pomnożona była liczba powiatów tak: Chełmiński, Toruński, Grudziądzki, Radzimski, Kowalewski, Brodnicki, Nowomiejski.

13. W. Malborskie. Kiszbork G.

Sztum G. S.

Ale gród sztumski zależy od starosty Kiszborku. Roku 1764, województwo to było podzielone na cztery powiaty: Sztumski, Kiszborski, Elbląski i Malborski.

Księstwo Warmińskie jest pod absolutnym swego biskupa panowaniem.

15. W. Pomorkie. P. Tczew S.

P. Swięcie S.

P. Tuchol S.

P. Człuchow S.

P. Mirachów S.

P. Puck S.

Powiaty: Gdański, Nowski i Starogrodzki liczą się do Tczewskiego. Powiaty Lemburski i Bytomski od r. 1657 w ręku króla pruskiego. Sejmiki przedsejmowe, każdy powiat u siebie odprawia, po których zjeżdżają się razem do Starogrodu, zkąd posłów na generał wysyłają. Sejmik deputacki także w Starogrodzie. Starostwo grodowe w Skarzewie. Roku 1764, województwo na dziesięć powiatów podzielone zostało: Tczewski, Nowski, Gdański, Swiecki, Tucholski, Człuchowski, Mirachowski, Pucki, Kościerziński, Skarszewski. Sejmikowało we czterech miejscach, w Pucku, w Tucholi, w Człuchowie i w Swieciu, dopiero na generalik zgromadza się do Starogrodu, a ztąd na generał i na sejm posłów wyprawia.

Trzy pruskie województwa po odprawionych u siebie sejmikach i generaliku pomorskim, jadą na generał pruski, raz do Grudziądza, drugi raz do Malborka; a późnijszem postanowieniem po raz trzeci Gniewia. Jeżeli który sejmik niestanie, generała nie bywa, a jeśli się generał zerwie, posłowie na sejm niejadą.

MAŁOPOLSKA.

1. W. Krakowskie. P. Kraków G.
 P. Sącz G.
 P. Biecz G.
 P. Proszowia. S.
 P. Książ.
 P. Czehów.
 P. Lelów.
 P. Szczerzyce.
2. Księstwa. Z. Oświęcimska G.
 Z. Zatorska G. S.

Spiskie Starostwo.

Księstwo Siewierskie zostaje pod władzą biskupa Krakowskiego. Starosta krakowski jest generałem małopolskim.

3. W. Sandomir- P. Sandomirz G.
 skie. P. Radom G.
 P. Chęciny G.
 P. Opoczno G.
 P. Korezin G.
 P. Stężyca G.
 P. Wiślica G.
 P. Pilzno.

To województwo Sandomirskie sejmikuje w Opactowie.

4. W. Kijowskie . P. Kijów.
 P. Żytomirz G. S.
 P. Owruż G. S.

To województwo kijowskie sejmikuje na przemian w Żytomierzu i w Owruczu.

5. W. Ruskie . . . P. Żydaczew G. Z. Żydaczewska.
Z. Lwowska G.

P. Przemyśl G. . }
P. Przeworsk . . } Z. Przemyska

Z. Sanocka G.

To województwo miewa sejmik generalny w Wiśni, na który i posłowie Haliecy przybywają; a dla jinnych ziem otworzyły się sejmiki we Lwowie, w Żydaczewie, w Przemyśle, w Sanoku.

6. P. Halicki G. S. }
P. Trębowla G. } Z. Halicka
P. Kołomyja . . }

7. P. Chełm G. S. }
P. Krasnystaw G. } Z. Chełmska

8. W Wołyńskie.. P. Łuck G. S.
P. Włodzimierz
G. S.
P. Krzemieniec
G. S.

W wołyńskiem województwie, sejmik doputacki w każdym powiecie osobno, ale sejmik przedsejmowy tylko w Łucku.

9. W. Podolskie . P. Kamieniec
G. S.
P. Laticzew G.
P. Czerwony-
gród

Starosta Kamieniecki, zwany generałem ziem podolskich, miał oraz pod swym sądownictwem grod Laticzewski.

10. W. Lubelskie. P. Lublin G. S.
P. Łuków G. . . Z Łukowska

- P. Urzędów
11. W. Bełskie . . P. Bełz G. S.
 P. Lubaczew
 P. Grabowie G.
 P. Horodło G.
- Z. Busk G.
12. W. Podlaskie Z. Drohicka G. S.
 Z. Mielnicka G. S.
- P. Brańsk G. S. }
 P. Suraż } Z. Bielska.
 P. Tikocin . . . }
13. W. Braclawskie P. Braclaw
 P. Winnica G. S.
14. W. Czerniecho-P. Zwinigród
 wskie . . P. Czerniechów
 P. Nowogród sie-
 wierski

To województwo czerniechowskie sejmikuje we Włodzimirzu na Wołyniu, a starostów grodowych liczy Czerniechowskiego i Nowogródzkiego. Ale ziemie województwa tego odpadły jeszcze 1667.

W. X. LITEWSKIE.

1. W. Wileńskie P. Wilno G.S.
 P. Oszmiana
 G. S.
 P. Lida G. S.
 P. Wilkomirz
 G. S.
 P. Brasław
 G. S.

Powiaty tego województwa wileńskiego sejmikują u siebie, a województwo w Wilnie.

2. W. Trockie P. Troki G. S.
 P. Grodno G. S.

P. Kowno G. S.

P. Upita G.

To województwo sejmikuje w Trokach, powiat
Upitski w Poniewieżu inne powiaty u siebie.

4. Zmudzkie

P. Ejragoła

księstwo

P. Wilki

P. Wielona

P. Rosiejnie G. S.

P. Widukle

P. Kroże

P. Tendziagoła

P. Jaswony

P. Szawle

P. Wielkie Dir-
wiany

P. Małe Dir-
wiany

P. Berżany

P. Uzwentą

P. Telsze

P. Retow

P. Pojury

P. Wieszwiany

P. Korszew

P. Szawdow

P. Gondinga

P. Twery

P. Potumsza

P. Birżiniany

P. Połaga

P. Powenden

P. Mendingiany

P. Korklany

P. Zorany

Dawniej mniej powiatów liczono, do mniejszój li-

czby Plotelski liczono; a jeszcze dawniej żadnych powiatów nie liczono tylko jeden; a w XVI wieku Żmudź dzieliła się na trakty.

4. W. Smoleńskie P. Smoleńsk G.
P. Starodub G.

Starostwo grodowe tytularne, bo całe województwo odpadło 1654. Exulanci sejmikują, powiatu smoleńskiego w Wilnie, a powiatu starodubowskiego w Olicie.

5. W. Nowogrodzkie P. Nowogródek
G. S.
P. Słonim G. S.
P. Wołkowysk
G. S.

księstwo słuckie.

6. W. Połockie.. nie ma powiatów.

Starostwo grodowe w Połocku, sejmiki w Połocku a od roku 1780 w Uszaczu.

7. W. Witebskie P. Witebsk G. S.
P. Orsza G. S.

Od roku 1773 oba powiaty sejmikują w Cholepnieczech.

9. W. Brzeskie P. Brześć G. S.
litewskie P. Pińsk G. S.
9. W. Mścislawskie. powiatu nie ma.

Starostwo grodowe i sejmikowanie w Mścistawiu do roku 1775.

10. W. Mińskie P. Mińsk G. S.
P. Mozyr G. S.
P. Rzecznica G. S.
11. W. Inflanckie P. Dyneburg G. S.

To województwo Inflanckie jest Litwie i koronie wspólne.

KURLANDJA.

1. Księstwo Kur-	— Goldinga	} Oberhaupt-
mannschafty
landji	— Tukum	
3. Księstwo Se-	— Mitawa	
migalji	— Seelburg	
3	P. Piltiński	

ROKU 1397 UCHWALONY BYŁ PODZIAŁ TAK.

W koronie. Województwa podzielone na powiaty.

- I. Krakowskie: pp. krakowski, proszowski, żarnowski.
 - II. Sandomirskie: pp. sandomirski, radomski, checiński.
 - III. Wołyńskie: pp. łucki, krzemieniecki, poliski.
 - IV. Chełmskie: pp. chełmski, parczowski, łukowski.
 - V. Włodzimirskie: pp. włodzimirski, dubienkowski, kowelski.
 - VI. Lubelskie: pp. lubelski, stężycki, krasnostawski.
- Każde z tych województw miało obierać po 6 posłów na sejm.

Województwo podzielone na ziemie.

- VII. Mazowieckie: zz. wiska, łomżyńska, nurska.
- VIII. Warszawskie: zz. warszawska, czerska, liwska.
- IX. Ciechanowskie: zz. ciechanowska, zakroczymska, rożańska.
- X. Podlasie: zz. bielska, mielnicka, drohicka. Każda ziemia tych województw, miały obierać po dwu posłów na sejm.

W Litwie. Województwa: I. Wileńskie, II. Braśławskie, III. Trockie, IV. Zmujdzkie, V. Mereckie, VI. Grodzieńskie, VII. Brzeskie, VIII. Nowogrodzkie.

KRAJE ODPADŁE.

od rzeczypospolitej przed 1764.

Szląsk oderwał się za Łokietka, traktatami odstąpiony za Kazimirza wielkiego.

Luzacja i Nowa Marchja, zastawami i grabieżą sąsiednią, odpadły w połowie XIII wieku.

Morawy, stracone po zgonie Mieczysława II.

Chrobacja zakarpacka stracona po ustępie Bolesława śmiałego.

Pomeranja, oderwała się od Polski w XIII wieku.

Inflanty, stracone przez zabór Szwedów w latach 1617, 1625 odstąpione traktatem oliwskim 1660.

Nowogród wielki, straciła Litwa 1479.

Psków, postradała Litwa 1460.

Część wschodnią Rusi białej, z Wiazmą, Drohobużem, straciła Litwa 1514.

Smoleńsk, stracony ostatecznie 1654.

Starodub, Czerniechów, Siewierszczizna, Kijów i zadnieprska Ukrajina, stracone 1667 za Jana Kazimirza.

Ukrajiny część, po niżej Kriłowa do Oczakowa od r. 1666, pozostała przy Turkach.

Bessarabji część zagarnęli Turcy 1484.

Moldawja ze wszystkim 1619, 1621, stracona traktatami Buczackim i Chocimskim Turkom zupełnie odstąpiona.

F.

ROZLEGŁOŚĆ, OSIADŁOŚĆ, LUDNOŚĆ.

W roku 1791.

Prow. W. Polska.

	mil □	miast.	wsi.	dymów.	ludność.
Kraje odpadłe do Prus	629	—	—	—	860000
W. Poznańskie	228	74	1417	18905	297292
W. Kaliskie	121	50	1105	31926	188405
W. Gnieźnieńskie	64	18	642	11426	67266
W. Sieradzkie	202	45	1480	40756	286875
W. Łęczyckie	82	20	762	13435	80731
W. Brzeskie kujaw. . . .	85	11	471	7814	48076

W. Inowr. z Z. Dobrz.	100	11	439	8917	51507
W. Płockie	87	14	1093	13564	53768
W. Mazowieckie . . .	385	68	3688	69129	402368
W. Rawskie	92	19	865	18273	62469
Gdańsk i Toruń . . .	—	2	—	11715	91799

Prow. M. Polska.

Kraje odp. do Austrii	1710	311	6395	—	2580796
W. Krakowskie . . .	187	37	1015	48844	249258
W. Sandomirskie . . .	319	97	2387	72075	381623
W. Kijowskie	945	91	1849	107895	405765
Z. Chełm. i część Belz.	137	21	433	23087	126843
W. Wołyńskie	761	114	2234	130656	805170
W. Podolskie	264	55	939	95780	463087
W. Lubelskie	232	46	917	42224	186482
W. Podlaskie !	214	34	1703	46088	226392
W. Braclawskie . . .	837	78	1490	157492	933410

W. kś. Litewskie.

Kraje odp. do Rossji	1586	—	—	—	1206618
W. Wileńskie	834	155	—	95456	572786
W. Trockie	675	109	—	70030	327018
Ks. Zmudzkie	402	71	—	43518	238200
W. Połockie	203	23	—	18308	109848
W. Nowogrodzkie . .	536	82	—	68243	409458
W. Witepskie	155	2	—	13022	78132
W. Brzeskie Litewskie	756	48	—	63056	301188
W. Mińskie	727	19	—	51240	307440
<i>Kurlandja</i>	509	—	—	—	580000
<i>Ze wszystkimi zostało</i>	9630	1416	—	1446634	7752586
<i>W krajach odpadłych</i>	3925	—	—	—	4647414
Była rozległa 1764 .	14064	ludności . . .			12980000

ROZMAJITOŚĆ LUDNOŚCI.

Ludność rzeczypospolitej nigdy dostatecznie obliczoną nie była. Wynosiła jednak przeszło 13000000. Z tych można liczyć:

<i>co do różnic narodowych:</i>	<i>co do różnic wyznań relig.:</i>
Polaków przeszło 9500000	katolików łaciń. . 7000000
z tych poł. blisko nisk. ludu	unitów 1500000
Litwy i Łotwy koło 1000000	protestantów . . . 1000000
Niemców blisko . 1000000	disunji gr.-ross. . 2000000
Israelitów przeszł. 1500000	Mojżeszowego . . 1500000

Pewnie żydów daleko większa już wówczas była liczba. Karaitów wyznania Mojżeszowego mogło być około 20,000. Tatarów wyznania mahometańskiego do 50,000. Ormjanów wyznania unjackiego przeszło 30,000. Chrześcijan menonitów w Prusiech do 20,000 liczono. Wołosi z Moldawji w znacznej liczbie około Dniestru posady obierali. Cyganów wiele tysięcy po kraju się tułalo.

G.

DUCHOWIEŃSTWO.

Najdawniejsza fundacja jest biskupstwo Poznańskie czyli Polskie 958 za Mieczysława założone. — R. 1000 Otto cesarz założył arcybiskupstwo Gnieźnieńskie i biskupstwa Krakowskie, Wrocławskie i Pomorskie w Kołobrzegu. To ostatnie nie utrzymało się i później dopiero 1128 w Pomeranji Kamińskie założone zostało i należało do archidiecezji gnieźnieńskiej.

Bolesław wielki 1018 założył biskupstwo Lubuskie i wraz z Poznańskim do archidiecezji gnieźnieńskiej doliczył. Mieczysław II założył biskupstwo Kujawskie, a Kazimirz restaurator Płockie; obadwa podobnie były poddane archidiecezji gnieźnieńskiej.

Z tych Wrocławskie i Kamińskie ze stratą Szląska i Pomorza odpadły. Ze stratą Lubusza, biskup Lubuski stracił diecezję. Koło 1306 biskupi lubuscy rezidowali w Biskupicach pod Sandomirzem, potem w Opatowie, i mieli sobie powierzone pasterstwo na

Rusi. Znikło to lubuskie in partibus biskupstwo w końcu XV wieku.

W XIII wieku wiele biskupstw założonych było. W Inflantach pierwsze 1186 biskupstwo, w arcybiskupstwo Rigskie 1236, 1255 podniesione, równie jak pozakładane, Rewelskie, Derptskie, Kurońskie czyli Piltińskie; przez rozszerzenie się luteranizmu w XVI wieku poustawały.

Roku 1222 Chełmińskie od Konrada księcia Mazowieckiego utworzone.

Roku 1241 trzy biskupstwa w Prusiech założone były: Sambieńskie, Pomezzańskie i Warmińskie, ale dwa pierwsze przez rozszerzenie się luteranizmu w XVI wieku ustały.

Mendog 1252 założył był Litewskie, ale to wnet ustało, gdy do bałwochwalstwa powrócił.

Roku 1245 dominikanie i franciszkanie zakładali biskupstwa różnej trwałości. Halickie przeminęło. Serreckie w Moldawji na Wołoszczyźnie dłużej sięzymało. Z Seretu czyli Ceretu 1403 przenieśli biskupi rezydencją do Bakonu czyli Bakowa, Bachowa, z Moldawją odpadło.

W XIV wieku, zapewnioną była Polsce posiadłość Rusi i mieszkańców obrządku łacińskiego tam się mnożyło, zaczęły król Ludwik tworzył 1375 hierarchją Ruską. Papież Grzegorz XI przyznał, że ze starań zakonnych z dawna existowały biskupstwa Halickie, Przemyśkie, Włodzimirskie i Chełmskie: pozwala przeto na onych podźwignienie; podnosi Halickie do arcybiskupstwa, które się do Lwowa przenosi: a poddaje onemu: Przemyśkie, Cereckie, Kamienieckie, Łuckie (czyli Włodzimirskiego) i Chełmskie biskupów.

Jagiello ustanowił kilka nowych, Wileńskie 1387, Zmujdzkie 1417, w Litwie, a na Rusi 1400 Kijowskie.

Zdaje się, że w tymże czasie ustanowione było na Podolu Kamienieckie.

Od tego czasu, nie prędko ukazała się nowa potrzeba fundowania biskupstw. Stefan Batory dopiero, odzyskawszy Inflanty, założył 1583, biskupstwo wendeńskie czyli Inflanckie, które z częścią Infant przy Polsce pozostało.

Zygmunt III odzyskawszy Smoleńsk, założył 1613 smoleńskie, które pomimo straty Smoleńska przy Polsce tytułarnie pozostało.

HJERARCHJA ŁACIŃSKA POZOSTAŁA TAK.

	<i>Biskupstwa</i>	<i>Obejmują</i>
I. Arcybiskupstwo <i>Gnieźnieńskie</i> , primas legatus natus obejmuje: WW. Kaliskie, Sieradzkie, Łęczyckie i część Rawskiego, powiat Opocziński, Tuchol, Szlóchów.	Krakowskie .	WW. Krakowskie, Sandomirskie i prawie całe Lubelskie.
	Kujawskie .	WW. Brzeskie, Inowrocławskie prawie całe Pomorskie, Bobrownik, Wolborz.
	Wileńskie .	W W. Wileńskie, Trockie, Nowogrodzkie, Minskie, Mścislawskie, Witebskie, Połockie.
	Poznańskie .	Wetwo Poznańskie, Pyzdry, Koźmin; Z Z. Warszawską, Czerską, Liwską, Inowłodź, Brzeziny i część Rawskiego.
	Płockie . . .	W Płockie. Z. Dobrzyńską część północną Podlasia, Mazowsze, po Bug i za Bugiem, Pragę. Stanisławów.
	Łuckie . . .	WW. Braclawskie, Wołyńskie i Brzeskie po rzece Słucz część południową Pod-

	lasia, kawałek Lubelskiego, Węgrów, Miedrzyrzec, Lubartów, kawałek Rusi koło Oleska.
	Zmujdzkie . Zmujdż.
	Chelmińskie . W. Chelmińskie.
	Inflanckie . . W. Inflanckie.
	Smoleńskie.
II.	
Arcybiskupstwo Lwowskie, obejmuje: Lwowską, Żydaczewską, Halicką i część Belskiego i Podola.	Przemyskie . Z Z. Przemyską, Sanocką.
	Chelmskie . . Z. Chelmską i część większą W. Belskiego.
	Kijowskie . . Od rzeki Słucza do Dniepru.
	Kamienieckie Podole.

III. Biskupstwo *Warmińskie* zależało prosto od Rzymu, obejmuje Warmię i województwo Malborskie.

Biskupstwa te dobrze były uposażone; biskupi tych djecezji które mniej dochodów miały, mogli posiadać opactwa, jako to: arcybiskup Lwowski, biskupi Przemyski, Zmujdzki, Chelmski, Kijowski, Kamieniecki, Inflancki. Ale były przykłady nierzadkie, że nawet najbogajszymi biskupom opactwa dawano. Opactwa w duchowieństwie były tym, co starostwa w stanie świeckim.

Biskupów, opatów i jinnych prałatów stanowi król, wszędzie kapituły różnie zachowywały formę dawnych elekcij.

Niektórzy biskupi niejako po dwie katedry mieli. Biskup Łucki był razem Brzeskim; biskup Kijowski Czerniechowskim; Poznański, Warszawskim; Mieli swoje katedry pospolicie w głównych tegoż nazwiska mia-

stach, w Gnieźnie, w Lwowie, w Krakowie, w Wilnie, w Poznaniu, w Płocku, w Łucku, w Kamieniu, w Przemyśle; ale biskupi, Warmiński miał katedry w Fraumburgu; Kujawski w Wrocławiu; Chełmiński w Chełmży; Chełmski w Krasnymstawie; Kijowski w Żytomirzu; Zmujdzki w Miednikach, czyli Worniach; Inflancki w Dyneburgu; Smoleński . . .

Niektórzy mają tytuły książąt: gnieźnieński jest księciem Łowickim, warmiński Warmińskim, krakowski Siewierskim; płocki Pułtuskim; a wileński księciem Iwanem tytułował się. Warmiński i Siewierski w swoich księstwach panowali. Kapituła płocka szczyliła się szczególniej książęcą dostojnością bo zawsze w niej zasiadali: sam biskup płocki książę pułtuskie; arcybiskup gnieźnieński który był z kanonji płockiej księciem łowickim, i proboszcz Sieluński tytuł księcia Sieluńskiego mający.

Wielu biskupów, oprócz miejsc katedralnych mieli osobne rezidencje. Gnieźnieński, albo w Skierniewicach albo w Łowiczu, w Warszawie pałac; Krakowski w Kielcach, w Warszawie pałac; Kujawski w Wolborzy; Chełmiński w Lubawie; Łucki w Janowie; Chełmski w Kumowie; Warmiński w Heilsbergu.

W niektórych djecezjach były dość liczne kolegiaty: 12 onych było w gnieźnieńskiej; 17 w krakowskiej, 8 w poznańskiej, 2 w kujawskiej, w łuckiej i tak dalej

liczono kościołów parafialnych około 4570.

<i>w djecezjach:</i>		łuckiej	195
gnieźnieńskiej	879	przemyskiej	158
lwowskiej	103	zmujdzkiej	56
krakowskiej	1054	chełmińskiej	160
kujawskiej	294	chełmskiej	81
wileńskiej	500	kijowskiej	26
poznańskiej	598	kamienieckiej	40

płockiej.	311	inflanckiej	22
warminskiej.	90	smoleńskiej	4

ZAKONY.

Dawnych zakonów, klasztory i opactwa, były daleko liczniejsze w Polsce niż w Litwie; jinnych zakonów klasztory dość równo rozłożone, na różne dzieliły się prowincje.

Opactwa:

Benedyktyńskie od r. 1000 już powstawały

Lubień.	Święty krzyż czyli Łysagóra.	Troki
Tyniec.	Sieciechów.	Herodiszcz.
Płock.	Mogilno.	Nieśwież.

ze wszystkim 9

klasztorów benedyktinek . . . 20

Cisterci w prowadzeni koło 1140, opactwa fundowane w latach:

1145 Lenda czyli	1183 Koprzywnica	1243 Koronowo.
Łąd.		1258 Peplin.
1147 Wągrowiec.	1221 Mogiła.	1278 Przement.
1154 Jędrzejów.	1234 Obra.	1690 Wystricz.
1170 Oliwa.	1234 Paradiz.	1711 Dolina.
1176 Sulejów.	1234 Szczyrzyca.	
1176 Wąchock	1232 Bledzew.	

ze wszystkim klasztorów . . 17

Cistersek klasztorów : 3

Kanonicy regularni św. Norberta, czyli premonstratensi, mieli trzy opactwa, Witów, Hebdów, i Nowy Sandecz. 3

Norbertanek 9

Kanonicy regularni św. Augustyna Laterańscy, mieli dwa opactwa Trzemeszno i Czerwińsk 2

Kanonicy św. Augustyna Stroże grobu bożego w Miechowie, Miechowici 1

Klasztory.

Kanonicy regularni śgo Augustina penitenci, weszli do Polski 1257	2
Kanonicy regularni ś Augustina hospitalni, zwani zakonem ś Ducha de Saxia sprowadzeni 1221	3
Kanoniczki de Saxia	1
Augustinianie eremici od 1352 r.	19
Augustinianki	1
Dominikanie, zakon kaznodziejski wprowadzony 1222	156
Dominikanki	10
Franciszkanie od 1187	69
Franciszkanki	12
Franciszkanie obserwanci Bernardinami zwani od roku 1454	112
Bernadinki	22
Franciszkanie ściślejszój obserwancji Reformatami zwani od roku 1600	67
Franciszkanie Kapucini od 1694	15
Karmelici trzewickowi od 1186	65
Karmelitki	2
Karmelici bosi	26
Karmelitki bosc	8
Trinitarze wykupujący niewolników od 1685 r.	18
Kartuzi	3
Kameduli od 1000	8
Paulini wprowadzeni 1380	24
Bonifratrzy, zakon św. Jana bożego od 1609	14
Niepokalanego poczęcie	7
Brigitki	8
Sakramentki	2

Zgromadzenia.

Jezuici od 1565 do 1772 roku	106
Ojcowie Oratorji ś. Filipa Neri	3

Missionarze od 1651	25
Kommuniści	15
Teatini od 1775	2
Pijarzy od 1642 roku	28
Marjanie	2
Kanoniezki od 1744	1
Wizytki od 1667	4
Szare Siostry od 1652	15

OBRZĄDEK GRECKI UNJACKI.

Biskupstw 9. Arcybiskup metropilita Kijowski, arcybiskup Połocki, arcybiskup Smoleński,
bisk. Łucki, Włodzimirski, Chelmski, Lwowski,
Przemyski. Piński.

biskup Łucki rezyduje w Żydyczynie.

Opactw 16.

S. Onufrego.	Leszczyn.	Dermań.	Dorohobusk.
Brasław.	Kobryń.	Dubno.	Uniów.
Mińsk.	Supraśl.	Żydyczyn.	Owrucz.
Hleboborsk.	Grodno.	Miele.	Kaniów.

klasztorów Bazyljańskich liczono 110

Parafij obrządku unjackiego, przeszło 9000

ORMIAŃSKI OBRZĄDEK.

Arcybiskupstwo Ormiańskie jest we Lwowie, zjednoczone r. 1630 z kościołem łacińskim, ma w swęj djecezji kościołów 16.

H.

SKARB.

W początkach królestwa skarb miewiał wielkie dochody z danin rozmaitego nazwiska. Najglówniejszy dochód był z podatku łanowym czyli poradnym zwanego. Z czasem, rozmaite daniny ustawały i królowie od nich odpuszczali, a prawie jedynym dochodem po-

zostało poradlnie różnie wysoko podnoszone. Za króla Ludwika podatek ten był zamieniony w stały i raz na zawsze oznaczony. Od tego czasu w miarę potrzeby rzeczypospolitej podnoszono go i inne podatki stanowiono ale nie jinaćej tylko na sejmach. Od roku 1717 gdy rzeczypospolita do długiego uciszenia i letargu przysła, dochody i wydatki niejako ustalić się mogły. Rzadkie zdarzenie sprawiło zamięszanie jakie, a za Augusta III, gdy sejmy niedochodziły, jednostajność stała się trwalszą. Pod ów czas liczono tym sposobem.

<i>Dochód.</i>	<i>w koronie.</i>	<i>w Litwie.</i>
Pogłówne		
wielkopolskie 2000481	} 3940476	
małopolskie 1939995		
Podymne		626566
Hiberna, podatek włożony na		
dobra królewskie, na opłatę		
kwater zimowych		
wielkopolska 326871	} 698550	} 487661
małopolska 371679		
Hiberna duchowieństwa	353407	
Czopowe		492300
Pogłówne żydowskie	220000	60000
Kwarta. wielkopolska 60720	} 148617	} 200000
małopolska 87897		
Nowa Kwarta dla artillerji.		
wielkopolska 49324	} 117798	} 100000
małopolska 68474		
Łanowe z dóbr królewskich na		
piechotę	107200	
Myto szło	500000	300000
	6086048	2266527

Dochód litewski różnie się wyższym stawał, kwarta

podniosła się do summy 552000. Podymne do 927666 a nawet do miliona. Z tego wydatki były:

Na wojsko	5420856	2067027
na artillerją	147795	69600
Reszta na listę ciwilną i różne potrzeby.		

Dochody tu wyliczone przed rokiem 1768 tyle się podniosły, że korona przeszło 10 milionów a Litwa przeszło 3 miliony liczyła. Po skończonej wojnie domowej i odpadnięciu różnych krajów od Rzeczypospolitej gdy zwykle dochody do połowy się z ubytkiem kraju umniejszyły: okazały się znaczne, kilkanaście milionów wynoszące długi. Łatwo w ów czas oznaczony był wydatek; ale z dochodem stało się trudniej.

Wydatek roku 1776 oznaczony.

	<i>w koronie w Litwie</i>	
Królowi	2666666	20 1333333 10
Rada nieustająca i nadzwyczajne wydatki	595000	— 151241 20
Wojsko	6290000	— 2300000 —
Departament marszałkowski	203561	— 124000 —
Departament kanclerski . .	60000	— 106000 —
Departament skarbowy . .	642000	— 319758 10
Na opłatę długów . . .	1100000	— 340000 —
Na różne wydatki . . .	906333	10 650666 —
Razem	12463461	— 5100000 —

Całkowity tedy wydatek wynosił 17563461 złotych. Sejm 1775 powznawiał dawne zarzucone podatki podymnego, od tabaki, ustanowił półpodymnego. A ledwie w następnych latach zdołano znaleźć sposoby podniesienia dochodów, za pomocą których i długi umorzone zostały.

W uszczerbionym kraju po różnych operacjach, długi umarzających w dwóch 1787 i 1788 latach nie liczono dochodu jak 26,981,718 złotych. Od tego dopiero czasu nagle podnosić poczęto, tak już od września

1788 do 2 czerwca 1790 przez rok i miesiące ośm liczone 63,756,406 złotych i 22 groszy wlywu: który uchwałą 1790 dwoma miljonami rocznie podnieść postanowiono.

Rok jednak 1790 dopełniając wielkich przedsięwzięć, a do większych się gotując, widząc potrzebę pomnożenia wojska, jeśli nie do 100,000, to przynajmniej do 65,000, znalazł się znowu w trudnym położeniu. Sejm uchwalił podatek 10go grosza na dobra szlacheckie, podjął tych dóbr lustracje, podjął nowe starostw lustracje i zdublował kwartę, a jednak jeszcze nie znajdował dostatecznych dochodów, jakich Rzeczpospolita potrzebowała. Wszakże, jeżeli przed piętnasto laty dokazała tego, że dochody swoje do 17,500,000 i do 18 milionów podniosła, w tym 1791 roku, dochód swój więcej niż podwojiła, a to w sposób następujący.

Dochody Rzeczypospolitej 1790.

<i>Podatki</i>	<i>w koronie w Litwie razem</i>		
Podymne	5465811	2547425	8013234
Półpodymne z miast i wsi królewskich	430403	64441	494844
Czopowe	1772182	276300	2048482
Dwiekwarty	3088275	2197344	5285619
Łanowe	59930	59813	119743
Poglówne żydowskie . .	630534	336036	966570
Ofiara 10go grosza z dóbr dziedzicznych ziemskich	5244009	1515045	6759054
Ofiara 20go i 10go grosza z dóbr duchownych i po- jezuickich	1382233	608728	1990961
Czynsz emfiteutyczny . .	166285	75014	241299

Intrata z różnych dochodów.

Cło szlacheckie, kupieckie, od soli, składne
winne, czopowe, zagraniczne, pobory z ko-

rony, splawne i lądowe litewskie	4136000
Stępel papieru, kart, kalendarzy, żydowskich	
ksiąg, sigillaty przywilejów	711000
Tabaczny prowent	1206779
Loterja	300000
Miasta Gdańsk i Toruń	39000
Most warszawski	50000
Z biskupstwa krakowskiego	605042
Z dóbr Ostrogskich	300000
Prowizja od summ pogalicijskich	112000
Od skór spodziewać się można	340000
Subsidium charitativum	700000
Półprocentu z dóbr pojezuickich w Litwie	58903
Dochód leśny	18000
Dochody potoczne	20000

*) 37577232

Jinaczéj, 1790 19 kwietnia dochód ten rozróżniał się :

w koronie,			
z dawna	14557145	zł. 11 gr.	} 28237306 zł. 23 gr.
nowo obmy-			
ślony	13680161	" 12 "	
w Litwie z			
dawna	5104682	" 29 "	} 9339931 zł. 18 gr.
nowo obmy-			
ślony	4325248	" 10 "	
razem z da-			
wna	19571828	" 10 "	} 37577298 zł. 12 gr.
nowo obmy-			
ślony	18005410	" 2 "	

*) Zaszły tu w liczbach omyłki, tak już ta summa ogólna szczegółowe przynosi 2,060,090. Omyłki są w liczbach szczegółowych które sprostować nie mam środków.

Wydatek listy cywilnej.

królowi ro-					
cznie w ko-					
ronie	2666666	zł.	20	gr.	} 4000000 zł. — "
w Litwie . .	1333333	"	10	"	
wydział					} 361461 " — "
marszałka					
wiel. w kor.	227461	"	—	"	} 166000 " — "
w Litwie . .	134000	"	—	"	
wydz. kan-					} 676658 " 15 "
clerski w					
koron. . . .	60000	"	—	"	} 1901299 " 22 "
w Litwie . .	106000	"	—	"	
wydz. skar-					} 1266285 " 18 "
bowy w kor.	436000	"	—	"	
w Litwie. . .	240658	"	15	"	} 425014 " 4 "
opłacenie dłu-					
gów rze-					} 1266285 " 18 "
czypospo-					
litój 991299					} 425014 " 4 "
zł. 22 gr.					
oraz król.					} 1266285 " 18 "
700000 zł.					
w koronie .	1266285	"	18	"	} 425014 " 4 "
w Litwie . .	425014	"	4	"	
marszałkom					} 1266285 " 18 "
sejmu, tri-					
bunałów,					} 425014 " 4 "
poselstwa,					
gabinet,					} 1266285 " 18 "
szkoła woj-					
skowa, se-					} 425014 " 4 "
dziom po-					
granicznym,					} 1266285 " 18 "
naprawa					

zamków, splawy, książęta królewscy, nadzwyczajne w kor.	1606833	n	10	n	}	2255741 zł. 20 gr.
w Litwie. . .	648908	n	10	n		
Lista ciwil-						
na, w kor. .	6263246	n	18	n	}	9151160 n 20 n
w Litwie. . .	2786914	n	9	n		
Lista woj-					}	33421665 n 8 n
skowa w						
kor.	23546442	n	23	n		
w Litwie . .	9875222	n	15	n	}	42572826 n 6 n
wydatek o-						
gólny kor.	29809689	n	11	n		
litewski . .	12763136	n	24	n		

Przenosi tedy wydatek nad dochód 4,995,596 zł. 23 gr. w czym deficit koronny 1,572,832 zł. 17 gr., litewski 3,423,205 zł. 6 gr. To deficit pokryte zostanie uchwalonym na jeden raz kominowym, składkami dobrowolnemi, oraz zaciągnięciem długu 10,000,000 na koronę a 3,000,000 na Litwę.

DOCHODY KRÓLEWSKIE.

Za czasów Jagiellońskich oddzielił się dochód królewski od dochodu rzeczypospolitej, a za Zygmunta III. ścisłej go opisano. Roku 1589 na stół królewski zostały przeznaczone w Litwie ekonomje: Grodzieńska, Szawelska, Brzeska, Kobińska, Olitska, i Mohilewska, oraz dawne cel dochody. W koronie zaś 1590, wyznaczono dla króla wielkorządy krakowskie, żupy solne w krakowskim wielickie i bocheńskie, oraz na Rusi wywarzaną, miny olkulskie; ekonomje: Sandomirską, Samborską, Malborską, Rogozińską i Czołuską, cła koronne i ruskie tudzież z miast Gdańska,

Elbląga i Rigi, zostawując przytem w całości dawniejsze intraty z mennic i z opłat za podwody, z których Władysław IV utworzył poczty.

Dochody te jedne się podnosić mogły, inne podpadały lub odpadały całkiem. Jeżeli lepsze zagospodarowania ekonomij, dochody podnieść mogły, dochody dóbr wielkorządów krakowskich zmalały. Myny Olkuskie zalane, mennica zamknięta; niedole krajū i w ciele i we wszystkich dochodach od czasu do czasu uszczerbek sprawiała. Z odpadnieniem krajów, stracone były dochody z Rigi; a w roku 1772 wiele ekonomij i zupy solne. Rzeczpospolita wynagradzając ten uszczerbek, uczyniła 1775 ofiarę, przeznaczając z dochodów swoich 4,000,000 złotych dodatku.

Miał tedy król: pozostałe w koronie i w Litwie ekonomje; od rzeczypospolitej rocznie 4,000,000; pocztę, mennicę, trzeci grosz z ceł od wszelkich towarów kupieckich w koronie i w Litwie; przyłączono nadto do ekonomij grodzieńskiej i brzeskiej, znaczne dobra pojezuickie funduszu edukacyjnego, z których król do kasy edukacyjnej po 13150 złotych rocznie wypłacał i pozwolono za półtora miliona dóbr do ekonomij litewskich dokupić. — Z tych rozmaitych źródeł, tyle miewał król dochodu, że takowy wynosił blisko połowę tego, co miała sama rzeczpospolita. Zawiadywaniem skarbu i dóbr królewskich, trudnili się podskarbowie nadworni. Od roku 1781, ustanowiona była kommissja ekonomiczna, zawiadywać mająca wszystkimi dochodami, wydatkami i interessami prawnymi, tak stołu królewskiego, jako i dóbr dziedzicznych królewskich tyczącemi się.

I.

SIŁA ZBROJNA I WOJSKO.

Przed wieki siła zbrojna u ludów nadwiślańskich i nadwartańskich, prowadzoną była chorągwiemi kmieciami lub lechickiemi. Kmiece były gminne, lechickie rodzin. Z postępem ciwilizacji, za czasów rozszerzonego już chrześcijaństwa, potłumione zostały gminne kmiece chorągwie i zupełnie zagubione. Pozostały rodzinne lechitów przywodzące w czasie rozerwania Lechji za Piastów. Z czasem ustąpić musiały rozwiniętem ziemskim stanu rycerskiego czyli szlachty po ziemiach i województwach.

Siła tedy zbrojna z dawna zależała na rycerstwie obowiązany służbę wojenną na koń *w pospolitym ruszeniu*. Dla utrzymania gotowości do boju, odbywały się okazki czyli revje, które odprawiać, obowiązkiem było wojewodów. Prócz téj siły narodowej było wojsko stałe. W Litwie naprzód 1551, a wnet i w koronie uchwalono na utrzymanie jego stały też dochód z kwarty ze starostw płaconej przeznaczono.

Wojsko składało się z krajowego i cudzoziemskiego. Podług ustawy 1717 wynosiło:

w koronie:

16 kompanij ussarskich (szlachty) . . .	1000	} 17959
77 kompanij pancernych (szlachty) . .	3990	
19 kompanij lekkich ulanów (tatarów)	1000	
7 regimentów dragonji czyli rajtarów	4000	
7 regimentów infanterji	7569	
2 kompanje węgierskie	300	
1 kompanja jańczarów	160	

Piechota.

Regiment gwardji	1556	}	24295
Korpus artillerji z 14 kompanji	2120		
Inżynjerowie	96		
Sapery	26		
14 regimentów, każdego 8 kompanij od 176 głów na 2 bataljony dzielący się, ze sztabem 1440 głów mający	20160	}	
2 chorągwie węgierskie	146		
Garnizon Częstochowski	191		
<i>koronne razem . . .</i>			44852

w Litwie:

Wojsko wielkiego księstwa litewskiego w jeź-
dzie i piechocie, powinno było wynosić . . 20148
aby dopełniło liczbę . . . 65000

Mundury wojskowe.

Dawniej byli pancerni, jazda mająca kontusze granatowe, żupany karmazynowe; hussarze, mający kontusze karmazynowe, żupany granatowe; dragoni w kapeluszach i frakach niemieckim krojem granatowych, z białymi spodniami; piechota w niemieckich też frakach różnie przybrana; jańczary pąsowo ubrani.

Ostatecznie 1789 organizacja zmieniła pancernych, i hussarów w kawalerję narodową, dragonów w lekką kawalerję, niektóre pólki jazdy w piechotę obróciła; z jańczarów chorągwie buław utworzyła; w ubraniu kurtki polskim krojem powszechnie zaprowadzone zostały, dla officerów w piechocie fraki; a mundury co do kolorów przepisane.

Dla gwardy koronnój konnej pąs, z wyłogami niebieskimi, guziki żółte, spodnie białe, a dla pieszej wyłogi granatowe, spodnie palje.

Dla gwardji litewskiej koronnój i pieszej, pąs

z wyłogami granatowemi, guzikami żółtemi, spodniami białemi.

Brygady kawaleryi narodowej w liczbie 10 miały granat z karmazynowemi wyłogami, białemi guzikami i spodniami granatowemi; oprócz dwu, które miały guziki żółte.

Pułki lekkie jazdy, trzy koronne, miały granat, wyłogi pąsowe, guziki żółte, spodnie granatowe; dwa inne były zielone z wyłogami czarnemi, guzikami także żółtemi, ale spodnie jednego żółte, drugiego białe.

Pułki lekkie jazdy litewskiej wszystkie pięć granatowe, z wyłogami pąsowemi, białemi guzikami, a granatowemi spodniami.

Artylerja i inżynjerowie, mundury zielone, z wyłogami czarnemi, guzikami żółtemi, spodniami białemi.

Regimenta piezsz koronne w liczbie 12, miały mundury granatowe, spodnie białe; różniły się wyłogami, 2 pomarańczowemi, 2 zielonemi, 2 paliowemi, 3 majowemi, 2 niebieskiemi; z każdych, jeden z żółtemi, drugi z białemi guzikami; 2, czarnemi, i jeden z żółtemi, miały żółte guziki; jeden z różowemi, białe. — Regimenta piezsz litewskie w liczbie 8, miały mundur granatowy, spodnie białe, rozróżnione wyłogami; 2 pomarańczowemi, 2 jasnozielonymi, 2 czarnemi, każdy jeden z białemi guzikami, drugi żółtemi; jeden miał niebieskie wyłogi, jeden różowe, a oba guziki białe.

Strzelcy mieli mundury zielone, wyłogi pąsowe, spodnie białe, tylko koronni guziki białe, litewscy żółte.

Chorągwie buław, prócz hetmana wielkiego litewskiego, która miała mundur zielony, inne trzy granatowy; wszystkie spodnie białe; wyłogi hetmana wielkiego koronnego czarne, hetmana polnego koronnego palje; hetmana wielkiego litewskiego niebieskie, hetmana polnego litewskiego jasno zielone; guziki hetmanów wielkich białe, polnych żółte.

K.

DISTINKCJE W STANIE SZLACHECKIM.

Kiedy równość szlachecka nastąpiła, znikły wszelkie rozróżnienia, tytuły i distinkcje. Szlachcic *nobilis*, klejnotny z urodzenia, urodzeniem jedynie i herbem odznaczony, do wszelkich zaszczytów, *bene natus et possessionatus* dochodził. Usilność panów 1420, 1476 — 1537, stroić się bądź obcymi, bądź własnym wymysłem przyśwajaniem tytułami spekały się. Przy unii 1569, pozwolono kniaziowskiego tytułu, z warunkiem aby takowy w żaden sposób równości szlacheckiej niedorogował. W skutek tego, bardzo mało jaki z kniaziów książęcy swój tytuł podnosił. Z urzędu niedawano go, ani biskupom. Ale nie brakowało chętki pojedynczych do pokątnego wynoszenia się nad jinnych. Największe przeciw temu powstały wrzawy za Władysława IVgo, 1638, 1641, a potem 1673. Bezeześć *infamia*, rzucona na tych, co by się wazyli cudzoziemskie przyjmować distinkcje lub tytuły. Obrażało nawet miano braci starszych i braci młodszych. W urzędowej mowie nie miało być jinaczéj, tylko, bracia rozrodzeni. Prócz zaszczytów urzędu, żadnych tytułów, ozdób, znaków, ani mundurów. Małe jednak wyjątków dopuszczenia, w ordinacjach i książęcych tytułach z zastrzeżeniem, że to w równości obywatelskiej znaczenia nie ma, pod koniec, po roku 1764 mianowicie, powodowały że prawa umilkły, a ponęta do distinkcij rosła. Mundury wojskowe nie należy poniekąd kłaść za destingowanie się, ale zaprowadzone urzędowe obywatelskie mundury wykraczały przeciw obyczajowi.

Mundury obywatelskie.

Mundury obywatelskie województw, ziem i powiatów, zaprowadzone zostały koło roku 1777. Uległy

one wnet niejakiom odmianom. Z razu noszono szlify pospolicie żółte, tylko województwa pozn. kalisk. gnieźn. płoc. krak. podl. bracł. inflant. oraz rzerzycki powiat miały srebrne; Województwo kijowskie miały na nich wypisane: **WOJEWÓDZTWO KIJOWSKIE**. Ale już 1778 szlify dla ekonomiki zarzucać poczęto i nawet zupełnie zaniedbane zostały. — Guziki szlifom odpowiadały; mazowieckie na sobie miały W. M. rawskie R.

Składał się mundur z kontusza i żupana. Żupan powszechnie zaprowadzono biały; tylko w Kujawach brzeski i inowłocawski, oraz smol. starodub. połoc. i mozyrzki były granatowe; a płoc. mazow. chełm. upistki i słonimski palje; trocki, gródz. i miński zielone.

Co do kontusza i wyłogów jego, z razu było tak: pozn. kalis. gnieźn. płocki, bracł. jasno szafirowy z pąsowemi; sieradz. łączyc. brzeskokuj. inowł. kijow. upitski. smoleń. starodub. połoc. mozyr. karmazynowy z granatowemi; dobrzyński, czerniech. lubo miały kontusz karmazynowy ale u jednego były błękitne wyłogi, u drugiego czarne; mazow. i słonim. szafirowy z palje wyłogami; podlaski, brzeski, litewski i piński szafirowy z amarontowymi; wileński. oszmian. lidzki, wilkomir. bracław. wołkow. granatowy z karmazynowemi; sandomirski bladobłękitny z pąsowemi; podolski majowy z czarnymi; rzeczki amarantowy z białymi; inflancki niebieski z czarnymi. Pąsowy kontusz miało siedm różnych mundurów; ale w rawskim i nowogr. wyłogi były czarne, w krak. białe, w lubel. trockim. grodzień. zielone, w żmujdzkim błękitne. Zielone kontusze, czworakie wyłogi miały: w chełmskim czarne, w orszańskim białe, w mińskim zielone, w wołyńskim żadne.

W króćce zaszły odmiany w mundurach wielu województw i powiatów. W brzeskokuj. i inowr. kontusz granatowy, wyłogi i żupan karmazynowy; w krak. kontusz granatowy, bez wyłogów z kołnierzem i łapkami

amarantowemi a guzikami złotemi; w kijowskim kontusz turkusowy wyłogi czarne; w wolińskim przydano kołnierz i łapki czarne; w braclaw. zmieniono kontusz na granat. W Litwie liczniejsze zaszły odmiany: oszmiański i wołkowy. Kontusz granatowy wyłogi karmazinowe, żupan biały; trocki, grodź. kowień. (Który wprzód żadnego nie miał), upitski kontusz ponsowy, z wyłogami zielonemi, żupanem białym; słonimski kontusz amarantowy z wyłogami i żupanem szafirowemi; miński, mozyrski i rzeczicki, kontusz karmazinowy, żupan granatowy. Te odmiany były w swój zupełności 1778.

W roku 1791, postanowiono mundur municipalny, czyli obywatelski miński. Suknią wierzchnią ciemno-granatową, kołnierz i łapki blado-amarantowe, czyli blado-niebieskie, kamizelkę lub żupan białe, guziki gładkie.

Ordery.

Władysław Łokietek miał w 1325 ustanowić order *Orla białego* noszony na złotym łańcuchu. Za Zygmunta order ten ustał, bo żadna distynkcja z równością szlachecką pogodzić się nie mogła. W reszcie śladu nie ma aby rzeczywiście był, a jeśli był to był jakiegoś bractwa niemającego związku z obywatelskim zaszczytami.

Władysław IV. ustanowił order *Niepokalanego po-częcia N. Marji Panny*, na łańcuchu noszony. Mogło być kawalerów nim ozdobionych tylko 72. Papież Urban VIII 1634 order ten potwierdził. Ale przeciw niezgodnej z duchem narodowym innowacji, powstała szlachta i stany, za równo obu jizb członkowie, poselskiej i senackiej zaczęli zarzucać.

August III, walcząc przeciw Szwedom. dla jednania sobie przyjaciół, w Tykocynie 1705, 1. listopada, odnowił niejako dawne orderu *Orla białego* ustanowienie, a w 1713

ostatecznie jego kształt i statuta przepisał. Zawieszony jest na niebieskiej wstędze z lewego ramienia do prawego boku. Kawalerów mogło być 72. W owe czasy działalność gminu szlacheckiego osłabła, znamienitych osób wyobrażenia odmieniły się, zwyczaj tedy i prawa umilkły, a order wziętości i mocy nabrał.

Stanisław August, 1765 7 maja jeszcze nowy order *S. Stanisława* ustanowił. Noszono na czerwonej z białemi brzegami wstędze, z ramienia prawego na lewy bok przewieszonój. Nie miało być więcéj tego orderu kawalerów nad 100, wszelako w ciągu panowania Stanisława Augusta liczba nad oznaczoną jiloscé znacznie się podniosła.

Order *krzyża wojskowego* ustanowiony był przez Stan. Aug. 1792, w nagrodę rycerstwu, w obronie ojczyzny zasługującemu się. Na niebieskiej, z dwóma czarnemi prążkami wstążce, na szyji, krzyż z napisem *virtuti militari*. W roku 1793, zagrożony był skassowaniem.

Tituły, księstwa.

Księstwa były: 1 te których tytuły brał sam król; 2 posiadane od duchownych: Warm. Siewier. Łowic. Pult. Sieluh.; 3 kś. Kurland. hołdownicze: a przed czasy Pruskie téż hołdownicze. 4 Radziwiłłowie utrzymywali, że posiadają kś. Słuckie; ale jich tytuł książęcy był nie ziemski, tylko osobisty familijny. —

Lubo rzeczpospolita, żadnych księstw w stanach swoich znać niecheiała i prawa się przeciw tytułom oświadczały, wszelako: 1, liczne familje z kniaziów litewskich i ruskich pochodzące, poczytywały się za książęce chociaż nie wszystkie ten tytuł brały; 2, zwyczaj dopuszczał pozyskiwania tytułów książęcych niemieckich ś. państwa rzym. Dali tego przykład Radziwiłłowie, a po nich, Lubomirsey, Jabłonowscy, Sapie-

howie, Sulkowsey, Czartorysey; jinni nie przyjmowali ofiarowanych sobie tytułów. 3, za Stanisława Augusta rzeczpospolita upoważniła książęce domy do brania tytułów nadto nadała tytuł książęcy Poniatowskiemu i Ponińskiemu.

Ordynacje.

Ordynacje czyli majoraty różni panowie w Polsce w XVI wieku za przykładem cudzoziemskim tworzyć w Jimionach swoich przed się brali. Król Zygmunt I niedopuszczał i wzbraniał téj distinkcji obrażającej równość szlachecką. Jakoż mało się podobnych ordynacji i niedługo ostało.

Jedna z pierwszych była *Jarosławska* koło 1470 od Rafała i Spytka Jarosławskich utworzona, miała przejść do linii Tarnowskich, a potem do Melsztyńskich. Jakoż Jan Tarnowski kasztelan krakowski z kolei ją otrzymał, a mając pięciu synów Janów i córki, nie chciał jim krzywdy czynić i za namową i pomocą Zygmunta I ordynację rozwiązał.

Jinna jest *Lubrańskich*. Jan Lubrański biskup i Mikołaj wojewoda poznańscy, zmarli 1520 i 1519, dobra swe dziedziczne obrócili w ordynację, tak, iż gdyby Jimie Lubrańskich zeszło, domy kollateralne objąć je miały. Lecz niedługo ostatnia dziedziczka Lubrańskich, poślubiwszy Jakóba Chlewskiego, za pomocą Zygmunta Augusta tę ordynację rozwiązała.

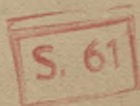
Czwarta *Zamojska* od sławnego Jana Zamojskiego hetmana i kanclerza 1589 utworzona, z obowiązkiem utrzymywania fortecy Zamościa i garnizonu oraz akademji dla provinceji Ruskiej.

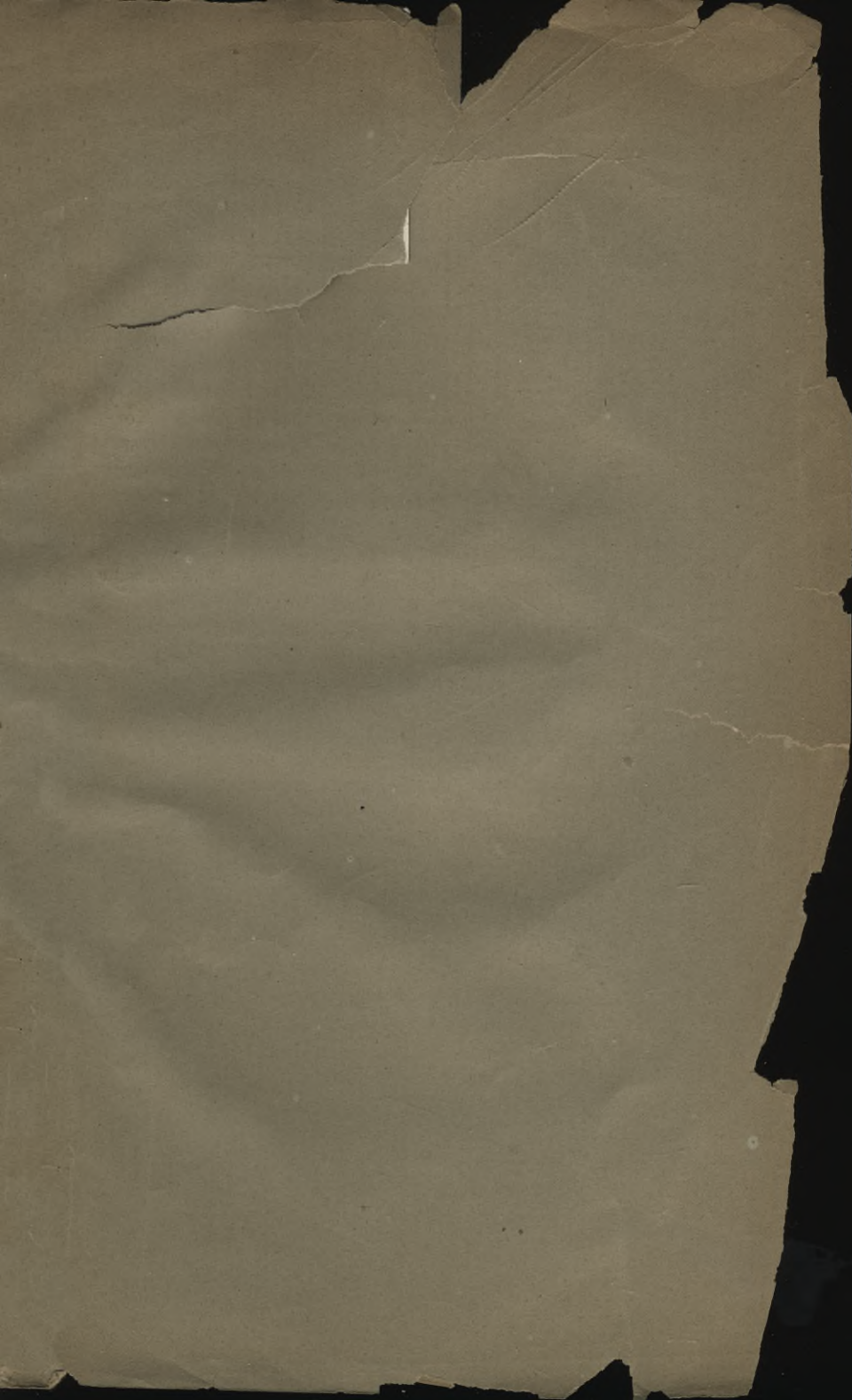
Piąta *Ołycka*, szósta *Nieświezka* za pozwoleniem i potwierdzeniem rzeczypospolitej 1589 przez książąt Radziwiłłów pozakładane.

Siodma *Ostrogska*, pozwolona 1609, Januszowi ostatniemu księciu Ostrogskiemu, kasztelanowi krakowskiemu † 1620, który z córką swoją w dom książąt Zasławskich ją oddał, a w jego braku kawalerom maltańskim przeznaczył, z obowiązkiem utrzymywania pólku ordynackiego na obronę Rzeczypospolitej. Wszakże ordynacja ta po zgonie ostatniego z książąt Zasławskich 1673, odziedziczona była przez Teofile z Zasławskich Wiśniowiecką a drugim małżeństwem Lubomirską. Jój córka Maria Lubomirska wniosła ją w dom Sanguszków. Jój syn Jan Sanguszko ordynacją roztrwonil, resztę 1753 rozdzielił i obudził wielką sprawę o ordynację ostrogską, która 1758 przerwana została. Aż w latach 1766, 1773, 1774, zaszły rozporządzenia ordynacji na rzecz Rzeczypospolitej i kawalerów maltańskich.

Miroszewskich ordynacja położona jest w Szląsku górnym.

Sulkowskich książąt na *Rydzynie* w Wielkćpolszcze.
Myszkowskich na *Pinczowie*.

WYDZIAŁY POLITECHNICZNE KRAKÓW

BIBLIOTEKA GŁÓWNA

II

7721

L. inw.

Biblioteka Politechniki Krakowskiej

100000299456